

ВЗ.З (ЧУКР-4200Н)

Т66

**К.М. ТРЕТЬЯКОВ
С.Й. ТАТАРИНОВ**

**НАРИСИ ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІКИ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ
ДОНБАСУ**

Центр пам'яткознавства НАН України
Українська інженерно-педагогічна академія,
Артемівський ЕТФ
кафедра загальнонаукових дисциплін

К.М. ТРЕТЬЯКОВ
С.Й. ТАТАРИНОВ

**НАРИСИ ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІКИ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ
ДОНБАСУ
(з 18 до початку 20 ст.)**

Навчальний посібник

м. Артемівськ
2010

ББК 65.03 (4 УКР-4 ДОН) Я73
Т23

Т23 Татаринов С. Й., Третьяков К.М. – Слов'янськ: Видавництво
«Друкарський двір», 2010. – 109 с.

Науково-методичне видання

Науковий редактор ТИТОВА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА, директор Центру
пам'ятокознавства НАНУ, доктор філософії, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України

Наукові консультанти:

БРАГІНА ЛЮДМИЛА ЛАЗАРІВНА, доктор технічних наук, професор,
Харківський національний технічний університет (ХПТ)

БАКЛАНОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ, доктор хімічних наук, завідувач
кафедрою загальнонаукових дисциплін Артемівського електро-
технологічного факультету УІПА

БОГУНЕНКО ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, заступник наукового редактора,
відповідальний за випуск, вчений секретар Відділення Центру
пам'ятокознавства НАНУ, науковий співробітник Часівоярського
промислового історико-краєзнавчого музею

Наукові рецензенти:

ГРІФФЕН ЛЕОНІД ОЛЕКСАНДРОВИЧ, доктор технічних наук, професор,
голова Асоціації наукових працівників технічних музеїв України, головний
редактор часопису "Проблеми історії науки і техніки"

КОНСТАНТИНОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ, доктор філософії,
кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру
пам'ятокознавства НАНУ

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'ятокознавства НАНУ
(протокол №9 від 21.09.2010 р.)

ISBN 978-966-1528-22-1

© Татаринов С.Й. Третьяков К.М. 2010
© ТОВ «Видавництво «Друкарський двір», 2010.

ПЕРЕДМОВА

Цей посібник - перша спроба систематизувати та узагальнити багаточисельні друковані та архівні джерела Києва, Харкова, Дніпропетровська, Москви, Петербурга про виникнення та початковий розвиток різних галузей економіки та промисловості колишнього Бахмутського повіту Катеринославської губернії.

Цей повіт - другий за розміром та чисельністю населення у Російській імперії - став серцем "Нової Америки", за висловом видатного російського поета Олександра Блока.

Розвиток важкої промисловості - вугільної, соляної, металургійної та металообробної, хімічної - був пов'язаний як з інвестиціями вітчизняних промисловців, за походженням дворян, міщан, селян, купців, інженерної інтелігенції, так і з іноземними вкладеннями.

У той же час переробка сільгосппродукції, виробництво будівельних матеріалів базувалися на міщанських та селянських капіталах і на діяльності дрібних підприємств та майстерень.

Вже з середини 19 століття внесок майстрового люду та ремісників у обсягах виробництва став дуже суттєвим.

Банківські та страхові капітали почали розвиватися тільки з кінця 19 ст.

За етнічним станом підприємці були іудеями, німцями, англійцями, голландцями, французами, які швидко сприйняли законодавчу базу, традиції та побут місцевого населення, несли певні новації та цивілізацію.

Важливим моментом було первинне впровадження у виробництво сучасних технологій, машин та обладнання, організації праці, типових для Європи.

Значну роль відігравали різноманітна торгівля, постійні промислові та продовольчі ярмарки, стале регулювання цін місцевими органами самоврядування та всебічне сприяння ними розвитку торгових капіталів.

Фіскальна політика уряду та місцевого самоврядування були поміркованими, зваженими та сприяла розвитку різних галузей промисловості, економіки та торгівлі. Регуляторний тиск державних установ був мінімальний.

Автори посібника дають уявлення студентам про розвиток різних видів транспорту, зв'язку, комунікацій.

Важливим також є залучення коротких біографій найпомітніших діячів держави, промисловості, які найсуттєвіше вплинули на розвиток краю.

Вдалим є поєднання великого обсягу інформації з елементами історичного краєзнавства. Вважаю, що посібник буде сприяти патріотичному вихованню студентської молоді, бо, як заповідав Т. Шевченко, "...і чужого навчайтесь, і свого не цурайтесь..."

Автори посібника - непересічні особи, усе життя та діяльність яких щільно пов'язані з Донбасом.

Костянтин Третяков пройшов шлях від рядового працівника до голови Правління одного з найвідоміших в Україні та за її межами Часівоярського вогнетривкого комбінату, якому виповнюється 135 років у липні 2011 р. Діяльність К.М. Третякова спрямована на всебічний розвиток цього підприємства та унікального міста Часів Яр, яке відоме не тільки завдяки наявності найкращих у Європі вогнетривких глин, але й як колиска багатьох видатних громадських діячів, воєначальників, вчених, лікарів, винахідників, музикантів тощо.

Сергій Татаринів - знаний вчений, кандидат історичних наук, доктор філософії, всебічно освічений фахівець у галузі історії. Завдяки його ерудиції, плідній та наполегливій дослідницькій діяльності зникло багато "білих плям" у історії Донеччини.

Значною позитивною особливістю даного посібника є відображення суттєвих виробничих надбань Донеччини у поєднанні з ґрунтовними науковими знаннями з історії господарства цього багатющого та вельми страждального краю.

Ця перша спроба створити посібник навчального спецкурсу з історії промисловості та техніки Донбасу передуватиме наступним зусиллям у напрямку поглиблення та вдосконалення знань у даній галузі та написання нових підручників і монографій.

Вважаю за доцільне використання даного посібника також студентами та аспірантами вузів і технікумів за спеціальністю "Технологія тугоплавких неметалічних і силікатних матеріалів", викладачами і аспірантами, студентами політехнічних інженерно-педагогічних та економічних спеціальностей.

*Брагіна Л.Л. - доктор технічних наук,
професор ХНТУ-ХПІ, член Міжнародного Товариства
матеріалознавців ASM International (США)*

ВСТУП

В останні роки у багатьох ВНЗ України почали приділяти увагу вивченню та викладанню історії науки і техніки. Створено відповідні кафедри, виконуються науково-методичні розробки з питань історії технологій, виробництва, виникнення галузей господарства. Часопис "Питання історії науки і техніки" затверджено як ВАКівське видання. При Центрі пам'яткознавства НАН України діє Асоціація музейних працівників технічних музеїв України (голова д.т.н. Л.О. Гріфен). З 2002 р. щорічно в Україні відбуваються наукові конференції "Проблеми вивчення та збереження пам'яток історії науки і техніки".

Завдання спецкурсу для студентів інженерно-педагогічних, політехнічних, економічних спеціальностей - дати розширені відомості про витоки галузей промисловості, економіки, фінансів, сільського господарства, транспорту та зв'язку та інш. у Донбасі у 19 - на початку 20 ст., виявити інтерес студентів до поглибленого вивчення історії підприємств, техніки у рамках СНТ (повідомлення, доповіді, реферати, робота з архівами, стародруками), олімпіад, всеукраїнських конкурсів наукових робіт молодих вчених, подальшої підготовки курсових, дипломних робіт. Важливо дати майбутнім спеціалістам повну картину науково-технічного прогресу та розвитку регіону, виховувати патріотичні почуття до рідного краю.

У рамках спецкурсу можливе проведення науково-практичних конференцій та семінарів з історії вугільної, гірничо-металургійної, металообробної, хімічної, соляної, харчопереробної промисловостей, впливу бізнесу, іноземних інвесторів, фіскальної політики та ролі органів місцевого самоуправління. У минулому було багато того, що не втратило своєї актуальності сьогодні.

ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Історично склалося, що більшу половину сучасної Донецької області з 1783 по 1917 рр. займав другий за розміром у Російській імперії Бахмутський повіт.

Полковник Ф.В. Шидловський у своїх Описах про Бахмутське поселення повідомляв: "На новопоселеному місці, на річці Бахмут: жителів Русских, Торских и Маяцких и иных разных городов - 36 человек; Черкасов (казаков) Изюмского полка Торских и Маяцких жителей - 112 человек; Донских Казаков - 2, зашедших для варения соли. У тех всех жителей: 29 соловаренных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 амбаров, 48 куреней и землянок. ...От того города Тора до речки Бахмута, где построены соловаренные курени, дикой степью 30 верст".

Згадку про містечко залишив і Донський отаман Яким Філіп'єв, який у 1703 і 1704 рр. звертався у Посольський Приказ із новими чолобитними, в яких скаржився на ізюмців.

У 1708 р. за Указом царя Петра I в Росії було засновано 8 губерній, в тому числі Азовську, яка займала територію від Пензи до Правобережжя Дніпра, і від Полтави та Києва до Азовського моря.

У фортеці Бахмут у 30-ті рр. XVIII ст. через річку було 2 дерев'яні мости, земляні вали з бастіонами, у форштаті (внутрішньому укріпленні) знаходилися 2 погребі для пороху та грошової казни, магазин для хліба, цейхгауз з "вогнепускарними орудіями", дерев'яні казарми, дерев'яний будинок коменданта, його Канцелярія, "присутствене судів місце", амбар для солі дерев'яний, кам'яний погріб для казни, дерев'яний купецький приїжджий Двір. У Бахмуті мешкало з цивільного населення (крім гарнізону) дворян 26, духовних осіб 51, купців 144 з 138 членами родин (євреїв 21). Міщан 492 (євреїв 69), господських селян 165, відставних чинів (25 років служби) 1, калмиків 69. Місто мало 4000 десятин землі. Базари відбувалися по п'ятницям та неділям, великі ярмарки на Петра і Павла та Богородицю. Привозять тканини, коней та рогату худобу. Вода у місті погана, солоня. Земля від балки Чиркової "ілувата, кам'яниста, алебастрова". Дороги йшли на Харків і Куп'янськ, Таганрог. Місто мало 3 церкви - Троїцьку, Рождественсько-Богородичну та цвинтарну (за фортечним валом).

На розвиток Бахмуту як міста великий вплив мали зміни в адміністративно-територіальному поділі Росії, які відбувалися протягом тривалого часу. У зв'язку з цим місто Бахмут в різні часи входило до складу різних губерній Росії, в т. ч. до складу Воронежської, Новоросійської, Азовської, Катеринославської губерній. Незважаючи на це місто розвивалося і відіграло важливу роль в економічному, культурному та духовному житті краю і півдня Росії.

Воєвода капітан Г. Скорихін вказував, що на початку 30-х років XVIII ст., від нападів татар, хвороб і "поступлення в ландмилицію" з Бахмутської провінції вибуло 5741 чол. Внаслідок цього, Указом від 14 січня 1732 р., на прохання воєводи Г. Скорихіна до Бахмуту було приписано для заготівлі дров та видобування солі по 200 козаків від Ізюмського, Рибінського та Харківського полків. У 30-ті рр. XVIII ст. фортеця Бахмут була обнесена земляними валами з бастіонами і мала два дерев'яні мости через річку. У форштаті розміщалися: два кам'яні льохи для пороху, хлібний магазин, приміщення грошової казни, цейхгауз для вогнепальної зброї з вогнепускарними гарматами, дерев'яні казарми, суддівське присутствіє, дерев'яний амбар для солі та постійний двір для купців.

В архівних документах того періоду також згадуються села, які виникли поблизу Бахмуту: с. Луганське, с. Колемо поміщика Макара Ларіна, який мав у власності 4 вітряки та млин; с. Покровське, в якому на той час мешкало 689 чоловіків та 702 жінки. В селі було побудовано 2 вітряки. Зайцево (Микитівка) засновано в 1776 р. Азовським губернатором Чертковим, який у районі Жованого Лісу, балок Житньої і Сухої на зимівники запорожців перевів як військових поселенців родичів з Черниговської, Полтавської і Білгородської губерній. По імені Микити Дев'ятілова поселення отримало назву. У 1782 р. тут мешкало 121 чоловіки і 97 жінок.

Статистичні відомості "Новоросійських календарів" дають уявлення про динаміку розвитку повітового міста та зміни у чисельності його населення.

У 1835 р. у Бахмуті мешкало 6550 жителів, було будинків цегляних 6, дерев'яних 1017, церков 5, лавок 30, винних льохів 5. Від великої земляної фортеці і валу, що оточували місто "залишилися ледь помітні рештки".

У 1846 р. у Бахмуті мешкало 6442 жителі, було 1987 будинків, 3 готелі та 6 постійних Дворів, працювали 4 цегляні заводи, 8 салотопельних, 3 сальних свічок.

У 1853 р. у Бахмуті мешкало 7377 жителів, було 1867 будинків, 3788 десятин городської землі, діяли 2 готелі, 6 постійних Дворів, 4 винні льохи, 2 цирюльні, 2 каретні майстерні, паровий та 32 вітряних млинів, 21 кузня, 48 цегельних будівель магазинів.

"Новоросійський календар" на 1858-59 рр. дає відомості, що у місті Бахмуті мешкало 8367 осіб, було будинків 1882, міської землі 3738 десятин. Функціонували 2 готелі, 6 заїджих Дворів, кам'яних магазинів 38, горілчаних 5, каретних майстерень 3, механічних млинів 4 та вітряних 34, кузень 27, цегляних заводів 5, салотопних 10, свічний та восковий, вапнякових 3. Місто мало 36 колодязів.

У 1860 р. у місті мешкало вже 12409 жителів. Бюджет Бахмуту складав 8272 рублів (звичайні доходи 7709, надзвичайні 562 рб.), витрати 6072 рб. (крім того капітал непорушний 359 рб., запасний 2219 рб.).

У 1866 р. "Новоросійський календар" мав такі відомості про місто. Жителів 10103, будинків кам'яних 172, дерев'яних 1700. На торговій площі 48 кам'яних лавок, 36 тимчасових. Купців 3-ї гільдії 140, з інших міст 17. Міщан було 4179 осіб. У місті діяли 5 цегельних, 2 миловарних, 7 салотопельних, 5 свічних, 2 вапнякових та кісткопальний заводи, 2 цирюльні. Згадуються 5 православних церков та католицький храм, 2 синагоги.

У 1872 р. у Бахмуті мешкало 17990 жителів, кам'яних будинків 128, дерев'яних 1661, кам'яних магазинів 53, дерев'яних 77. Горілкою, вином торгували 183 особи. Діяли 5 салотопельних, 4 свічних, салотопельний, винокурний, табачний, пивоварний заводи, 2 млина. Вартість всього майна міста становила 774,7 тис. рб. Місто мало поштову станцію Павлоградсько-Слов'яносербського тракту, телеграф. Існували Тюремний замок та Камера мирового суду.

У 60-ті рр. XIX ст. Бахмут мав 3,7 тис. десятин орної землі, 341 десятин неодобій. Будинків кам'яних 172, дерев'яних 1458 на суму 634 тис. рб., лавок кам'яних 44, дерев'яних 109 на суму 100 тис. рб. Нараховувалося 569 ремісників-кустарів, 744 купці при чисельності населення міста 12109. Загальний обсяг прибутку становив 130 тис. рб., ярмарки та роздрібна торгівля становила 235 тис. рб.

Нерухоме майно у вигляді житла коштувало 634,4 тис. рб., у повіті було 172 кам'яних будинки, 1458 дерев'яних, кам'яних лавок 44, дерев'яних 109. Левину долю становили будівлі Бахмуту.

Земство взяло на облік у Бахмуті 3 свічних, 3 овчино-тулупних, 3 гончарних, 4 каретних, 6 салотопельних, 3 вапнякових, тютюновий та костопальний заводи, мало їх оцінку та прибутковість. Діяли 2 вод'яних та 3 кінних млини.

У повіті діяло 50 маслوبيйних, 10 винокурних заводів (патенти на 12,6 тис. рб.), 117 вод'яних та 905 вітряних млинів.

Купці Бахмуту у 1767 р. - президент і міський Голова Тимофій Назаров, бургомістр Осип Грошев, ратман Петро Михайлов, цивільний староста Іван Четвериков, купець Парфен Гаврилов і ще 30 купців склали 11 "кондицій до Комісії з Уложення Катерини II". Серед них були:

- Дозволити купцям купівлю земель під посадку лісу, заготівлю дрів для винокуріння і встановити звичайний акциз з відра горілки.

- Соляна контора віддала питну справу одному купцю Парфену Гаврилову (він був серед авторів Наказу...), після закінчення терміну потрібно віддати Магістрату право розподіляти питну справу між купцями.

Особливе розповсюдження як джерело доходів казни держави та Бахмутського повіту з середини XIX ст. мала торгівля спирто-винними товарами.

У Бахмуті було 8 горілчаних складів, у повіті - 11.

Винокурінням у середині 19 ст. у повіті займалося 5 заводів з об'ємом 1,5 мільйони відер (у тому числі Отрадівський поміщика Хренніка і Ільїновський генерала Станковича). Отрадівський винокурний завод виробляв 272,6 тис. відер горілки, Ільїнівський - 339,5 тис. відер. Прибуток акцизу від діючих 5 заводів становив 179,9 тис. рб.

Торгівлю вино-горілчаними напоями вели:

- у Бахмуті 11 штофних, 8 ренських вин, питних лавок 68, російських вин 1, на постійних дворах, трактирів 3, буфетів 4.

- у повіті 124 штофних, 3 ренських вин, питних лавок 337, російських вин 75, на постійних дворах 8, трактирів 5.

Під час ярмарок торгували питним 196 яток у Бахмуті, 286 у селах повіту.

Податки становили: 5 рб. з питної ятки, 20 рб. з горілчаного погребу, 3 рб. з ятки ренського вина, з питного дому 5 рб., з виставки 1 руб., за розпив по 5 рб.

У 80-ті рр. XIX століття у повіті було винокурень 14. Вино-горілчаною продукцією торгували кабаків 12, трактирів 2, питних лавок та складів 20, гостинниця, постійних дворів 6.

Торгівля	в місті	в повіті
Чаркові	11	124
Ренських вин	7	3
Питні будинки	69	337
Російських вин	1	75
Трактирів	5	3
Буфетів	4	-
В заїжджих дворах	3	8
На розлив на ярмарках	196	286

Збори з роздрібу складали: з рюмочної - 5 рб., ренського погребу - 3 рб., з горілчаного підвалу по 20 рб., з питного будинку 5 рб., з розливу на ярмарку по 1 рб.

При укладанні кошторису на 1867 р. Управа стикнулася з тим, що не були розмежовані губернські та земські податки, а суми, вказані різними губернськими установами, були невірними. Обговорення кошторису 1867 р. було відкритим, на земському зібранні. Загальна сума податків по повіту у 1867 р. становила 23436 рб.:

- за видачу Свідоцтв купцям 2-ї гільдії 687 рб.,

- за 491 питний Патент 1658 рб.,

- з 19 винних складів 190 рб.,

- з 7 ренських 112 рб.,

- з 76 погребів російських вин 76 рб.,

- з ярмаркових виставок 410 рб.,

- з 116 вод'яних млинів на 146 поставів 146 рб.,

- з землі приватних власників 9298 рб.,

- з землі селян 8031 рб.,

- з майна Бахмуту (вартість 760 тис.) 1900 рб.,
- з млина р. Донець (вартістю 56 тис.) 149 рб.,
- з землі гірничої та казенної 120 рб.

Починаючи з реформи управління "питною справою" 1885 р. і до введення державної монополії на обіг спирту в середині 90-х рр. XIX ст., представники органів земського самоврядування співпрацювали з чинами губернської адміністрації у складі губернського з повітових справ Присутствія. Його очолював губернатор, входили віце-губернатор, прокурор судової палати, управляючі акцизними зборами і Казенної палати, губернський предводитель дворян, голова губернської земської управи і міський голова Катеринослава. Члени повітових Присутствій з питних справ виконували свої обов'язки на громадських засадах.

Земства не мали права відкриття закладів з продажу спиртних напоїв.

У 1895 р. в Бахмуті і повіті було 3 пиво - медоварних заводи із загальним виробництвом 72 тис. пудів пива.

Виробництвом сирого спирту з 1900 р. у селі Авдотьїно займався Животинський Сергій, виробляв продукції на 71 тис. рб., мав 2 парові казани та 28 робітників. Ректифікованого спирту він виробляв на 10 тис. рб. Дворянин Карпов П.О. у маєтку хут. Трудовий на винокурному заводі виробляв спирту на 25 тис. рб., мав 2 парові казани та 22 робітники.

З 1909 р. (з 1 квітня до 1 вересня) міською Думою було дозволено встановлення на тротуарах парусинових наметів для дрібної торгівлі морозивом і прохолоджуючими напоями (торгувати вином і пивом заборонялося). Це - продаж міцних напоїв - могло ускладнити "необхідний за ними поліцейський і акцизний нагляд". За намет платили в сезон 25 рб.

Введення урядом т.з. "сухого закону" напередодні I Світової війни погіршило стан збирання акцизу та сприяло розквіту самогонваріння.

Справжньою бідою для сіл були пияцтво і пов'язані з ним правопорушення.

У січні 1914 р. "Народная газета" таким чином порівнювала поведінку селян сусідніх сіл Кодемо та Зайцево: "Может кто знает наше село Кодемо. Село это как будто забыто, заброшено, хотя в нем имеется одноклассная земская школа, учительница, причт и другая интеллигенция, но сказать мужику просветительное слово никто не может, потому что занят личным своим делом... Были большие праздники: Рождество, Новый год, Крещение и кодемцы провели их хорошо и весело - были и пьяны, и веселье, и нос в табаке, провели праздники в драке, озорстве, били окна мирных жителей, оскорбляли прохожих, ...пьют кодемцы зимой, пропивая потом

нажитый хлеб". На противагу автор вказував, що "в 4 верстах расположено село Зайцево с таким же населением, но с хорошим духовным наставником в лице священника о. Владимира Гончарова, это село гораздо благоразумнее, ...есть кредитное товарищество". Це був прозорий натяк на позицію кодемського священика - 40 річного Федора Івановича Зайцева.

Не покращило справу закриття в 1914 р., у зв'язку з початком I Світової війни казенних винних лавок. Навпаки, пишню розцвіло самогонваріння і вживання отруйних спиртових рідин. Селяни ящиками розкуповували "політуру". Розповсюдилася торгівля різними одурманюючими "квасами", "спотикачами", "ханжами". Увійшов ужиток "денатурат" (забарвлений спирт для розтирання), пляшка доходила в ціні до 4-х рб. Кореспондент "Народної газети" описує випадок, коли в селянській сім'ї під час проводів сина на війну було випито 3 пляшки "денатурату" вартістю в 12 рб. і помічає, що справжня ціна цим пляшкам 36 коп. Така екзотична суміш, як "ханжа" готувалася з "тютюну, оцту і всякої погані, заправлялася цукром і ароматичними речовинами". Цукор для браги закуплявся у великій кількості.

Поголовне пияцтво примусило поліцію посилити покарання за появу в публічних місцях у нетверезому стані. Вперше за це відбувався арешт від 7 днів до 2-х тижнів або штраф від 35 до 50 рб., другий раз - арешт від 2-х тижнів до 1 місяця або штраф 50-100 рб., а утретє - від 1 до 3-х місяців або штраф від 100 до 300 рб.

Несподіваним результатом "сухого закону" стало розповсюдження азартних ігор в селах. "Навіть не зміркуєш відразу, що гірше: колишнє пияцтво або цей азарт, який, немов заразлива хвороба, захоплює село за селом..." - писала "Народна газета Бахмутського земства". На поліцію був покладений обов'язок "постійного спостереження за тим, щоб азартні ігри не проводилися і зборища для заборонених ігор були негайно закриті". Поліція повинна була розслідувати, в яку гру грали, хто в ній брав участь, який вона мала характер.

Студент І. Євенбах в "Народной газете" писав про те, як пройшло святкування Великодня у 1915 р. у Бахмуті: "На первый день Пасхи и в последующие дни нигде не было видно пьяных, ...драки и ссоры не замечены. Тихо и мирно двигалась праздничная толпа в центр города. У всех было настроение приподнятое от прекрасного весеннего дня, который опьянял своим чарующим запахом. Сразу потянуло в степь, там где зеленела травка... и степь покрылась гуляющими". Автор наважився пройтися Забахмуткою, де живуть "люди тяжелого труда, ...я думаю, что в прошлом году побоялся бы прогулки сюда из-за буйных пьяниц". Євенбах побачив на Забахмутці закритими шинок і винну лавку, бо з початком війни у країні було введено "сухой закон".

Недоїмка податку з дворян 1866 р. становила на 1867 р. 11 тис. рб., з казенних селян - 789 рб.

Для обкладення земель податком повіт був розділений на райони і гласні збирали відомості "особисто на місці". В руках поміщиків було 361 тис. десятин орної землі, 5,8 тис. дес. лісів, неудобій 34,8 тис. дес. На 20 тис. десятин, через відсутність власників інформації не було. Державним селянам належало 257 тис. дес. орної землі, 24 тис. дес. лісів, неудобій 11 тис. дес. Колишнім кріпосним (тимчасово зобов'язаним) 57 тис. дес. оранки, 1,8- неудобій. По гірничому відомству 13 тис. десятин.

Всі орні землі були оцінені в 5,5 мільйонів рб. (12 рб. сріблом десятина). Земство прийняло на службу землеміра і встановило йому оклад на рік 500 рб. сріблом.

Закон 1866 р. вимагав обкладати з вартості майна та споруд. Вигравали менш обладнані "копанки" селян.

Промисловці на I та II З'їздах вимагали представництва у повітових земських зібраннях, бо "дворяни-землевласники своєю більшістю у земських зборах, користуючись цим, перекладають податки з землі на промисловість".

Циркуляром 17 травня 1866 р. роз'яснювалось, що земства не мають права "обкладати зборами самі вироби і продукти, виготовлювані або продані на фабриках і заводах, а рівно й інших промислових та торговельних закладах, оплачуваних акцизом на користь казни".

У 1874 р. вперше питання земських зборів гірничо-заводської промисловості виникло на I З'їзді промисловців Півдня Росії.

На II З'їзді у 1877 р. розглядали питання вугільних копалень на вимогу міністерства фінансів.

У кошторисах Бахмутського повіту 70-х рр. був хаос, а податки були найнижчими у Катеринославській губернії. З 1890 р. ці кошториси займають провідне місце. У 1877 р. промисловий податок становив 57,8 тис., у 1890 - 178,9 тис. Бахмутське земство збільшило надходження в 3,1 рази.

Закон від 21 листопада 1866 р., "Устав о земских повинностях" мали доволі розмиті принципи оподаткування торгівлі та промислів.

Податку від торгівлі та промисловості земства брали більше. До суми обкладення включалися вироби, торговельний оборот.

Пропозиція була обкладати попутно відповідно до обсягів видобутку вугілля, солі, глини, будівельних матеріалів, каменю, руди або взагалі не обкладати, бо за орендовані землі власники копалень платили податки.

Бахмутське земство ввело "коефіцієнт цінності" земель (що містять корисні копалини), на який помножало кількість вивезеного залізницями вугілля.

На II З'їзді промисловці Вагнер, Цельтнер пропонували брати за основу засіб підйому вугілля, солі на поверхню: ручний ворот (40 тис. пудів на рік) - 1,5 рб., кінний (300 тис. п.) - 4 рб., паровиком (1 млн. п.) - 12 рб. За такими розрахунками при собівартості пуду вугілля 1 копійка податок складав 0,03 коп., 3% від чистого прибутку.

З'їзд просив уряд відкласти податок на 5 років за умови подальшого позитку залізничних перевезень та відсутності конкуренції з імпортованим вугіллям.

Пропонувався податок 10 р. з парової сили або робітника, з кінного вороту - 50 р.

З горизонтальних штолень без рельсів пропонувалося брати 10 р. як за кінний ворот, з рельсами як з 30-сильної машини, з кінським вивозом - як з паровика 50 сил. Загальний обсяг податку з копальні становив від 10 до 1200 рб. на рік.

Довідки про засіб підйому мінеральної сировини, потужність машини давав власник, завіряв округовий гірничий інженер.

За таке рішення голосували 8 промисловців, проти 6. Податок становив на пуд у селян 0,1 коп., у середніх підприємців - 0,04 коп., у крупних - 0,02 коп.

Втручання Земства у розвиток промисловості на початку XX ст. було мінімальним - видача дозволів на промислове будівництво, збирання місцевого податку з промисловців шахт та заводів.

Бахмутське Земське Зібрання напередодні X З'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії у 1910 р. "переоцінило всі промислові підприємства, внаслідок чого цінність їх для отримання земських податків зменшилася майже на половину. На розміри повітового податку це впливу не мало, оскільки земство, зменшивши наполовину цінність торговельно-промислових підприємств, змінило удвічі цінність землі. Губернський податок, завдяки цій переоцінці, значно зменшився для промислових підприємств. У цих умовах губернське земство не визнало переоцінки, за пропозицією Ради X З'їзду ухвала губернського земства була оскаржена багатьма підприємствами, для чого Консультативно-юридичним бюро Ради З'їзду були складені зразки позовів до Губернатора і в Сенат.

Бахмутське земство брало по 4,98 рб. з кожної тисячі рублів оцінки копальні, що на всі копальні Бахмутського повіту складало 5500 рб. Генерал М.О.Золотарьов доповів З'їзду гірничо-промисловців у 1910 р. про протест на рішення Земської управи повіту 9 лютого 1910 р. про розмір податку з кожної тисячі рублів вартості копалень та запропонував зменшити податок з північних копалень і збільшити з південних (вугільних).

У період I Світової війни погіршилася робота поліції по стягненню земських зборів. У вересні 1915 р. віце-губернатор О. Тецнер указував на "бездіяльність пристава Бахмуту Савіна, його помічника Карлова, з вини яких недоїмка губернського збору склала 389400 рб. і окладного збору з приватних будинків - 777933 рб.". Справник повіту просив накласти на винних дисциплінарне стягнення, а пристав виправдовувався: "багато недоїмщиків призвані на війну". Податковими інспекторами (контролерами) працювали К. Холодович, титулярний радник Г. Ломаковський.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ПЕРЕРОБКИ ПРОДУКЦІЇ

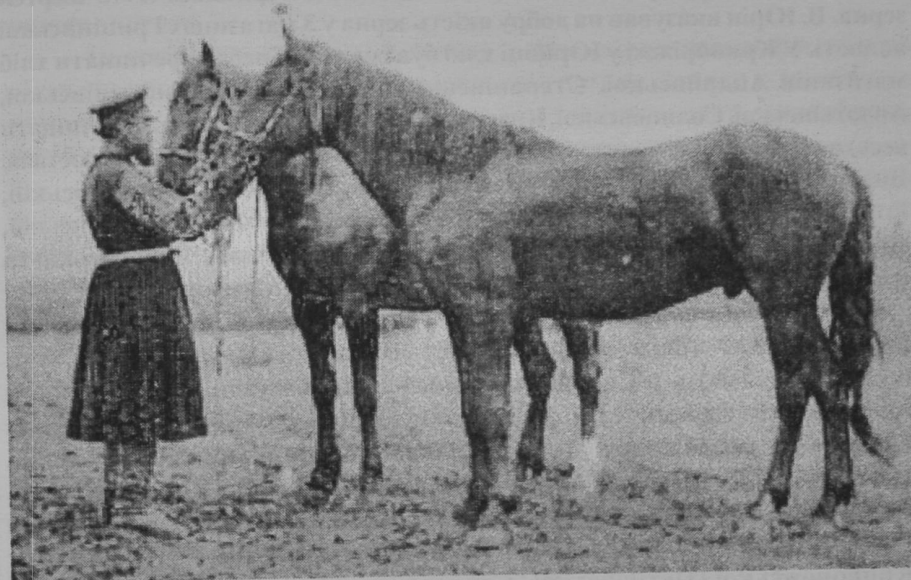
Питання забезпечення сільського населення продовольством - хлібом на випадок посух було дуже актуальним.

Першим заходом земства була широка компанія у квітні 1866 р. по винищуванню ховрахів - "овражков"; було пред'явлено селянами 1,264 млн. хвостиків. Поміщики О. і Ф.Плещєєви відзначали, що "деякі відрізають лише хвостики і з забобонів відпускають ховраха живим". Земські діячі дебатували, що зручніше: виливати ховрахів водою або застосовувати парові машини (при їх нечисленності і дорожнечі)? Врешті-решт, вирішили замінити здачу хвостиків на здачу нижніх щелеп. Був встановлений штраф з селянина за байдуже ставлення до винищення ховрахів, з десятини по 90 копійок.

У жовтні 1867 р. земське зібрання наказало здавати селянам по 3 ховрахи з десятини, по 30 з селянина. Штраф - 6 рб. з десятини. Це поширювалося і на купців - по 200 ховрахів з капіталу. Проти були Остроухов і Стрелін. Навіть з власників нерухомості у місті від 1000 рублів - по 30 ховрахів. Повинність виконувалася до 1 червня.

Земство виплатило 169 рб. премій Фурсову, Ф. та О. Плещєєвим, Розену, Лівену, Давидовичу, Полонській за знищення ховрахів у 1866 р.

Земство повинно було прийняти хлібні "магазини" (держрезерв на випадок неврожаю). Але по 3 мировій ділянці виявилось, що замість 20 тис. четвертей є тільки 5 тис. четвертей озимини. Вирішено поповнити нестачу житнім зерном врожаю 1866 р. У листопаді 1867 р. гласний Бахірев доповів про те, що по 1 мировій ділянці в наявності є у "магазині" тільки 20% потрібного хліба. О.І. Плещєєв доповів, що селяни Іванопілья зібрали увесь хліб до "магазину". Мова йшла про видачу хліба удовам та сиротам. Було вирішено взяти з кожної селянської душі до магазинів по чверті зерна. Мирові посередники повинні були простежити за цим.

Сільськогосподарчі роботи

У 1872-73 рр. було 226 запасних магазинів, де зберігалося 41775 чвертей зерна. В. Юрін вказував на добру якість зерна у 3 магазинах Гришинської волості. У Криворіжжі у Юрївці хліб був сорний. Треба перечищати хліб магазинів Андріївської, Степанівської, Селидівської, Новоселівської, Авдотїнської, Солнцевської, Красногорівської (нестача хліба, перечищати весь) волостей. У Петровській, Голіцинівці хліб з вошами, гнилий, недостача. Видавалися жито та ячмінь селянам у Миколаївській, Солнцевській, Гришинській, Троїцькій, Красногорівській, Камишувахській, Луганській, Лисичанській, Званівській, Бахмутській, Серебрянській, Зайцевській та інших волостях. Грошовий кредит становив 65 тис. р. під поруку.

У 1873 р. неврожай у Троїцькій волості. Видано 192 Товариствам пшениці 1329 чвертів, жита 20061 чверть, ячміня 24120. Суди безвідсоткові 60 тис рб., склалися списки тих, кому потрібно допомогти приговорами Товариств, з поверненням до кінця року. Управа закріпила гласних за волостями: М. Філімова - Зайцівська, Дружківська, Погорелова - Петровська, Архангельська, С. Шультіна - Шультинська, І. Карпова - Андріївська, Солнцевська, Депрерадовича - Камишувахська; інші - за Юріним. 23128 р. зі страхового капіталу повіту видано 37 Товариствам Криворожської, Петровської, Скотоватської, Торсько-Олексіївської (Дружківської), Луганської (1455 рб.), Серебрянської (837 рб.), Званівської (1965 р.), Бахмутської (401 рб.) волостей, с. Троїцького (6431 рб.).

Неврожай 80-х рр. призвели до скорчення запасів хліба у магазинах у 1886 р. до 12 тис. чвертей. Було розширено громадські оранки - запаси становили 123 тис. чвертей. Були випадки, коли до 1886 р. селяни отримували гроші на неврожай та використовували не за призначенням. Хліб придбали у Старобільську, Білгороді, Маріуполі на 88 тис. р. Загальні виплати становили до 1889 р. 395 тис. р. з імперського капіталу.

Чума рогатої худоби у 1885 р. викликала загибель 1615 голів, у 1886 - 17,9 тис. У 1893 р. невелика загибель худоби. Перше протисибіркове щеплення худоби провели Ф.І. Плещеев (1347 голів овець) та Дик у 1895 р. Потім щеплення вели у економіях Судермана (1665 овець), заводі Юза (5350), П. Каменського (1003), Г. Шидловського (3864). Корови та воли щеплювалися у братів Диків - 900 голів, Н. Шмідта - 270, Судермана - 223, Юза - 735, Каменського - 177, Шидловського - 168.

У 1890 р було 260 магазинів, де зберігалося 40722 чверті зерна.

У 1900 р. 72 тис. селян повинні були здати до магазинів по 1,4 чверті озимини кожен у 355 магазинів. Видано на громадські посіви було 876 чвертей, ярини - 1537 чвертей.

Для знищення ховрахів використовували двосерністий вуглець. У 1900 р. з повітового складу продано 26 пудів, знищено 60 тис. ховрахів.

У 1901 р. була жорстока посуха, селяни скошили хліб на сіно, але голоду не було.

На початку травня 1901 р. почалися спека, відсутність дощів, східний вітер, як наслідок неповернуто зерно, сіно погане. Запаси у магазинах становили 1,32 млн. пудів. Повітовий з'їзд вирішив, що за минулі роки селяни мають запаси зерна. Ціни на зерно не піднялися.

Відбувся забій худоби селянами, худобу за безцінь скупили спекулянти. Уряд знизив тарифи на перевізку кормів для худоби. Було надіслано вагоно-преси для пакування кормів. Земство тимчасово відмовило видачу фуражного зерна. На випадок епізоотії були створені "летючі ветеринарні загони".

Земством вирішено було проводити громадські роботи по будівництву доріг. Кредит на них становив 5 тис рб. 29 серпня 1901 р. губернатор збирав голів Управ. 15 вересня міністр МВС вказав, що повітові земства повинні запобігти загибелі худоби від голоду, забезпечити заготівлю кормів, обладнати для населення столові та організувати громадські роботи (заготівля каменю, щебню, піску для баласту Катеринославської залізниці, яка мала 2000 верст, будувати под'їзди до станцій, розчищати ліси, створити "Дома трудолюбия"), продавати дешевий хліб населенню.

380 "магазинів" зберігали 1.032 млн. пудів зерна, видано на громадські посіви: озимини 365 п., ярини 2333 п.; на посіви та харчування селян озимини 1047 п., ярини 13246 п.

Земство постійно опікувалося питаннями землевпорядкування та створення нормальних умов життю селян.

У 1901 р. бюджет земства містив 2000 р. на боротьбу з ярами.

У 1897 р. при пітомниках 27 шкіл повіту вирощено 14 тис. саджанців плодкових дерев та 12 тис. листвяних. Селянам безплатно роздано 388 плодкових та 1299 листвяних дерев. Товариство облісіння степів видавало школам насіння в середньому на 4 рб. кожній, купляло шовкові кокони. 46 вчителів губернії отримали премії. У селах бував роз'їзний вчитель з садівництва.

Товариство сприяння облісінню степу Катеринославської губернії пропонувало при народних школах влаштовувати питомники для селян "для садіб, вулиць, пустирів". Такі питомники мали у 1897 р. 27 шкіл, у 1901 - 29 шкіл. Вирощувалося понад 30 тис. саджанців плодкових та листвяних дерев. Існували шкільні заняття про дереворозведенню, 30 учнів створили питомники на приватних садибах. Товариство видавало реманент, насіння, нагороди вчителям. Земство виділило Товариству у 1901 р. 100 рб.

Звіт про укріплення ярів у 1908-1909 рр. помічника таксатора Корпусу лісників О. Федорова містив цікаві відомості про обсяги облісіння ярів.

Роботи починав старший таксатор Пугачов біля Криворіжжя, на балках ст. Привольне, Харламів Яр, хут. Завидово, с. Шаховка. Висажувалися вербові кілки, тополі, кошикова іва. У селі Луганське на Солоній кручі - по 250 верб і тополь. У Костянтинівському ярі з Бахмуту - 680 верб. У Роздолівському ярі с. Роздолівка - 200 верб, 100 тополь. У Бахмутському питомнику перекопали землю, насіяли дубових жолудів 190 фунтів, насіння білої акації 8 фунтів. Викопані саджанці 6200 дубків, 6000 акації, 1000 аморфи, 30 тополь. Питомник мав 5000 дубів, 16000 акацій, 4000 аморфи, 300 лоху, 500 ясенів, 4000 кленів, 79 яблунь.

У 1909 р. були висаджені саджанці 2500 сосни, акацій 18,5 тис., 9200 дубів, 2240 тополь, 3800 вербових кілків, 15,7 тис. інших. Загалом - 51,8 тис. садженців.

Будували заприди у Хорватовім Ярі, Завидові, Сергіївці, Криворіжжі. У 1910 р. були оброблені: Завалена Гора, Вороб'їне провалля, Оленівка (заприди, лотки), Намікосовський.

Керівник робіт О. Федоров звітував, що виділено 3950 р. на 1911 рік. Обсаджено у 1911 р. 20 тис. вербових кілків у Бахмутських балках, Сергіївці, Гришиному Хорватовім Яру, Криворіжжі, Завидовській та Абрамівській балках. Існували питомники в інших місцях.

У 1914 р. пісчано-овражна партія, яка мала свій штат, провела обстеження ярів: були укріплені 7 (придорожні, які руйнували полотно у Іванівці, Лисичанську, Зайцевому), відремонтовані 2, заліснені 5 (площею 2 десятини, 5000 саджанців). Потребували ремонту 10 ярів. У Бахмутській волості існувало 166 ярів - 270 десятин, було використано на обстеження 1-1,7 рб. на яр. На 1915 р. виділено 4000 рб., на обстеження - 500 рб.

Мала срібна медаль Виставкового Комітету Катеринославської виставки 1910 р. була присуджена Бахмутському земству "за облісіння яруг та летючих пісків".

Губернське Товариство бджільництва у 1899 р. вирішило створити медогінний завод, вивчити ринки збуту, розіслати по повітах бджоляра з пересувним музеєм, де б показувати селянам знаряддя бджільництва, види вуликів, збирати статистичні відомості. У Катеринославі створили зразкову пасіку, склад знарядь, музей, бібліотеку. У кожному повітовому місті організували виставки, преміювали пасічників. Видавали часопис. Бахмутське земство внесло Товариству 100 рб. у 1899 р.

Для складання зводу топографічних карт Земством у 1909-10 рр. було залучено підполковника Генерального штабу у відставці О.І. Ізмайлова та інженера-картографа П. Сапліцу.

Земство постійно займалося розвідками джерел питної води. Як правило, в першу чергу буріння свердловин виконувалося при міністерських

школах землеробства. З 1 по 17 березня було збудовано свердловину в селі Троїцькому, потім с. Кочуренському, Лисичанську, Селідовому, на дачах сіл Олексіївка, Андріївка, Гришино та Новоекономічне. Буріння велося ударним методом, було 12 комплектів бурів. Робітників наймали в Охтирському повіті, але робочих рук не вистачало. Тому в роботі знаходилися 5-8 бурів. Спочатку роботами керував інженер О.І. Сегаль, потім П.І. Сапліца. Першу воду отримували в покладах глини, другий шар знаходився на глибині 12-13 сажнів, у пливунах третичного періоду. Проводився підрахунок добового дебету води.

З серпня 1910 р. було примінено обертний бур для контрольного та допоміжного буріння. Використання обертного бура підняло продуктивність праці - за 50 буроднів було пройдено 1317 погонних футів. Вартість одного сажню становила 2 рб. Використання нового буру дозволило земству мати економію 2500 рб.

Топографічні вимірювання здійснювалися низкою робітників та приладом "далекомір-висотомір", теодолітом для виміру відстані в 750 сажнів, рейок висотою 3,5 сажня. У 1909 р. було обстежено 5800 десятин площ, у 1910 р. - 48000 десятин.

У 1910 р. Управа прийняла подання до МВС про ссуди на черепичні дахи селян щорічно по 20 тис. рб. Було отримано 51 тис., в тому числі на пічників 9600 рб. (по 600 на рік), 9600 рб. інструкторам будівництва (8 осіб по 1200 рб. з оплатою поїздок земством), 3200 рб. дотації селянським черепичним заводам. Управа запросила пічників та консультантів.

Земство всіляко заохочувало новації землевласників. Харківське Товариство сільських господарів присудило у 1910 р. Я. Дику малу срібну медаль за сименталів. Полтавське Товариство сільських господарів присудило малу срібну медаль К.А. Вестингаузу за сівообороти, досконалу обробку землі та різноманітні культури.

Продаж заліза за 1905 р. зі складів становив: Бахмутський (2055 р., 87089 пудів), Гришинський 879 р., 22259 п.), Лисичанський склади (934 р., 21421 п.). Були витрати на службовців, позику, бланки, ревізії, податки, ремонт стелажів, сарай Бахмутського складу, ремонти, поденним робітникам, оренда у Лисичанську).

Постановою Земських зборів 1909 р. створено склад сільгоспмашин для продажу комісійно. З 12 заводів 10 відповіли на запит. Зі складу продано сівалки, букери.

Було організовано родаж насіння з земського складу у 1910 р., нові склади відкрили у Гришино та Лисичанську. Волостні Правління не відповіли на запити, які культури потрібні, крім Гришино та Гродівки. Тому залишили склад у Бахмуті. Насіння придбали у Кам'янській дільниці.

Витрачено 1487 рб., більше всього продано насіння трав, коренеплодів, кавунів. Залишки були кукурудзи "Чинквантіно" та кормових гарбузів. Прибуток становив всього 52 рб. Була потреба у баштанних та траві "Могара".

Земство у 1910 р. виділило на придбання 2 племінних жеребців 700 р., страхування племінної худоби 100 рб.

Судячи з великої кількості золотих та срібних медалей за биків, племінних жеребців, симентальських корів, свиней, овець, продукти сільського господарства, представлених на Катеринославській виставці 1910 р. Потужне підсобне виробництво мав Юзівський металургійний завод.

У зв'язку з початком Столипінської земельної реформи Г.О. Смекалов від губернського Правління зустрівся з заступником міністра МВС Новицьким. Смекалова прийняв керуючий переселенською справою Г. Глинка. Від повіту присутній на нараді був ще агент з переселення Єфімцев.

Великі села Гришино, Государев Байрак, Троїцьке Луганське, Селідово переходять на отруби та хутори з невеликими наділами. Вести господарство їм складно. 926 селян готові переселятися без суди держави.

Управа мала агента у Бахмуті, 3 в Алтайському окрузі, Акмолінській, Тургайській, Семиріченській областях. Витрати становили 12 тис. рб. Інші повіти губернії не мали такої організації.

18 березня 1910 р. дозвіл на переселення отриманий був на Балаганський повіт Іркутської губернії, Нерчинський округ Забайкалля.

У 1914 р. влітку гласний Земства Антон Михайлович Мішенів відвідав Томськ, Акмолінський район і вивчив становище переселенців з повіту. Він доповів Земству, що переселення потрібно продовжувати, заздалегідь вивчати землі, селити бахмутчан купно, продовжити роботу старшого агента по переселенню в Бахмуті і агентів в Сизрані і Челябінську, агенти на місцях повинні допомагати в облаштуванні - придбанні лісу, будматеріалів, вирішувати конфлікти з місцевим населенням.

У 1913 р. Земство направило на нові місця 595 "ходоків", допомогло переселенню 1129 сімей (7903 осіб), в 1914 р. було 644 "ходаків", переселилося 997 сімей (5004 людини). За 2 роки повернулося в повіт 27 сімей. Найбільший відтік пов'язаний з самотніми селянами. Селяни стали прагнути в Семіріченську і Сирдар'їнську області, на Романовську зрошувану ділянку Ходженту, де більш теплий клімат. Було вирішено відправити 2 "ходоків" (310 рублів) на Далекий Схід. Для переселенців Земство купило землю: в Акмолінській області 7929 десятин, в Тургайській 8594 дес., в Семіріченській 2099 дес., в Семіпалатинській 9140 дес. Всього Земством за 2 роки було куплено 79,5 тис. десятин, освоєно переселенцями 40 тис. десятин.

«Ярмарка». Худ. Кустодієв

Шаповальне ремесло

У кінці 18 ст. на території повіту Протовчанська паланка мала 1100 хат, 943 сімей. У господарстві їх було 895 коней, 5335 голів рогатої худоби, 13686 овець.

Підчас лютих морозів 1812 р. загинуло 140 тис. коней та 230 тис. голів великої рогатої худоби. Збитки становили 5 млн. рб. сріблом, або 50% вартості майна Новоросії. У 40-ві рр. у Бахмутському повіті було 66 тис., у Слов'яносербському 24 тис. голів великої рогатої худоби. Сильні епідемії худоби сталися у 1833-34 рр., 1846-47 рр. Загинуло у Новоросії понад 550 тис. голів худоби.

Заводи з розведення угорської худоби мали Синельников та Мілорадович.

Серед продукції скотарства були тваринний жир (суміш коров'ячого та овечого), сирі шкіри, роги, коров'яче масло. Шкіри продавали сирі поштучно, сушені попудно. Саме з такими товарами кримські татари занесли страшну епідемію чуми 1770 р.

Свинарство було розвинене слабо, але на Великдень у Новоросії споживалося свинини та окороків українцями на 500 тис. рб. сріблом.

Міністр внутрішніх справ граф Кочубей у 1804 р. домігся імператорського указу про наділення землею осіб, що будуть вівчарством. У 20-ті рр. було створено до 500 вівцезаводів, у Бахмутському повіті найпотужнішим був у Синельникова. У Бахмутському повіті було у 40-ві рр. 85 тис. простих та 124 тис. тонкорунних овець.

У 1825 р. в "Статистичному зображенні міст і посадів Російської імперії" в Бахмуті не відзначено наявності заводів і фабрик.

У 1833 р. Катеринославський губернатор писав - "землеробство в губернії складає головне джерело добробуту поселення", воно "загальне і головне заняття жителів".

Найбільші заводи у 40-х рр. по 10 тис. голів овець мали Шабельський та Синельников.

А.О. Скальковський вказував, що у Ростові на р. Темерніку милося щорічно від 90 до 170 тис. пудів бавовни на експорт у Францію, Англію. Потужним було підприємство Раллі-Скарамангі. У Катеринославській губернії у 40-ві роки існувало 5 суконних фабрик, серед них Папкова у Бахмутському повіті.

У Бахмутському повіті налічувалося у 50-ті рр. 18333 коней.

У 1842 р. згідно "Статистичних таблиць про стан міст Російської імперії" в Бахмуті працювало 21 підприємство, в середньому на кожному по 5-6 робітників.

Сільське господарство повіту залежало від капризів природи. В 1862 р. через сильну посуху врожай впав в 6 разів, недорід трапився в 1863

р., з 1871 р. протягом п'яти років продовжувалася посуха. Найжорстокіша посуха 1885 р. сильно вразила повіт, в 1892 р. рання весняна посуха супроводжувалася сильними пиловими бурями.

У 1897-1898 рр. в повіті відбувся великий падіж худоби. Про ступінь біди, періодично вражаючої повіт, писала газета "Південний край": "Число потребуючих в Бахмутському повіті по деяких волостях доходить до загального числа всіх селян". Стихійні біди в сільському господарстві повіту сприяли притоку вільних робочих рук на промислові підприємства міст.

У 1857 р. в Бахмуті було 9,5 тис. жителів і 12 заводів. Наприклад, відкритий в 1845 р. купцем 2 гільдії С.А. Лобасовим "завод сальних свічок" мав напівкустарний характер, працювало три робітника.

У повіті працювало у 1853 р. 5 цегельних, 6 салотопельних, 3 сальних свічок, черепичний, миловарний, пивоварний, 55 винокурних заводів.

У 1860 р. 80% підприємств займалися переробкою сільськогосподарської сировини.

Важливим було скотарство. В 1860 р. у повіті налічувалося 15,2 тис. коней, 55,9 тис. корів та биків, 288 тис. овець та 13 тис. свиней. Селекцією та розведенням займалися у поміщицьких маєтках у 1853 р. 76 заводів вівчарства, 24 кінських, у 1861 р. 70 заводів овець-мериносів та 25 конезаводів.

5 салотопельних заводів виробляли товару на 24 тис. рб., з 13 заводів свічок Катеринославської губернії - 3 працювали в Бахмуті на 10,5 тис. рб., миловарний на 6,6 тис. рб., воскових свічок на 5,7 тис. рб. Нарховувалося 569 ремісників-кустарів, 744 купці при чисельності населення міста 12109. Загальний обсяг прибутку становив 130 тис. рб., ярмарки та роздрібна торгівля становили 235 тис. рб.

На салотопельних заводах з відходів тваринного жиру проводилося фасування в кутирі (овечі шлунки). Салотопельні заводи давали 12% цієї продукції в губернії і 4% - в Україні. Катеринославський губернатор відзначав, що "найголовніші заводи салотопельні в містах Катеринославі, Новомосковську, Бахмуті відпускають сало в значній кількості за кордон".

Миловарні заводи Бахмуту займали лідируюче положення в губернії.

Брати Георгій та Микола Лобасови у 1903 р. виробили продукції на 12 тис. рб., мали 4 робітники. Ерман Наум виробив мила на 10 тис. рб., мав 3 робітники. Корсунський Абрам виробив мила на 18 тис. рб., мав 5 робітників. Виробництво було ручне. Бася Давидова виробила у Юзівці мила на 15 тис. рб., мала 5 робітників. В Гришиному мило на 12 тис. рб. виробив Павленко Павло, мав 2 робітники.

Воскові свічки на 12 тис. рб. вручну виробляли 3 робітники на заводі братів Лобасових у Бахмуті.

Обробкою шкіри займався у Юзівці Давидович Абрам, було оброблено шкір на 14 тис. рб., працювало вручну 6 робітників.

Із статистичних даних видно, що до 60-х рр. XIX ст. у Бахмуті існували 2 мотузано-прядивні фабрики, пивоварний завод, тютюнова фабрика.

Предводитель дворян О.В. Депрерадович під тиском підприємців просив в 1881 р. дозволити будівництво цукрових заводів, при цьому пропонував не стягувати акциз протягом 5 років, а потім тільки 50%. Губернське земство погодилося. У повіті було 50 маслоробень з прибутковістю 492 рб., 45 винокурень з прибутковістю 108 тис. рб. (у кінці XIX ст. винокурні заводи Хреннікова у Отрадівці та Станковича у Ільїнівці вже не діяли), млинів водяних 117 з прибутковістю 12 тис. рб., вітряків 905 з прибутковістю 16 тис. рб.

Щоб максимально здешевити виробництво, власники парових машин для млинів використовували власні двори. Першим почав будувати капітальний паровий млин у дворі власного будинку "бахмутський з євреїв купець Соломон Йосипович Трахтеров. Датою заснування справи є 5 липня 1896 р. Уставний капітал становив 450 тис. рублів, акції по 450 рб., одна особа мала право мати не більше 10% акцій.

Від сусідів С. Трахтерова надвірного радника Д. П. Михайлова і міщанина П.С. Розена поступив "сигнал". Катеринославський губернський інженер провів огляд млина і відзначив "вельми важливі відхилення від затверженого плану" і ряд порушень правил пожежної безпеки. Присутстві Катеринославського губернського Правління ухвалило передати справу в суд. Але паровий млин С. Трахтерова згадується у Відомості про фабрики і заводи Катеринославської губернії за 1890 р. Через п'ять років С. Трахтеров вже як харківський купець клопотав перед урядом про створення першого в Бахмуті акціонерного Товариства - "Бахмутської мукомельної справи". 26 квітня 1896 р. Микола II благословив купця резолюцією "Згоден".

У Відомості значиться паровий млин, що належав Гинзбургу.

У 1891 р. В. Французов звернувся в управу за дозволом на будівництво млина на власній ділянці, але отримав відмову. Паровий млин йому заборонено було будувати "з причини тієї, що може представитися від подібного пристрою небезпека в пожежному відношенні для дерев'яної будівлі складу військового майна, зброї і патронів, а також з причини турботи для місцевих обивателів від диму і шуму, якими супроводилося б виробництво на млині". Французов звернувся в Губернське Правління і отримав дозвіл. Гласні управи Першин і Клейменов опротестували рішення губернських властей. В ході розгляду з'ясувалося, що Військове

Міністерство і не підозрювало про те, в яких невідповідних умовах зберігаються боєприпаси при Управлінні Бахмутського військового начальника. Оскільки вибухові речовини, у тому числі і патрони, не повинні зберігатися в межах міста, а тим більше в дерев'яному приміщенні, Військове міністерство розпорядилося перенести склад "в окреме відповідне приміщення".

Відомості про фабрично-заводські і промислові заклади за 1896 р. містять дані про паровий млин Торгового Дому А.Я. Абрамовича з 1894 р., що виробляв 7 сортів борошна, при 34 робітниках, з річним оборотом 500 тис. рб. Мукомельня була оснащена 2 паровими казанами. При цьому млині існувало і невелике за об'ємом виробництво макаронів, що складало 4,5% загального виробництва. В середині 90-х років Абрамовичі здали млин в оренду харківському міщанину Францу Ширбі.

Товариство борошномельної справи з 1885 р. мало макаронну фабрику на 50 робітників.

У селі Іванівка з 1883 р. у маєтку М.О.Ковалєвського були млин, просорушка та сукновальня. Перероблялося до 11,2 тис. пудів зерна, 3,3 тис. пудів проса, 4752 аршини полотен. Поміщик М.В. Бабенко мав у Іванівці (хутір Кругленький) паровий млин. М.Ф. Плещєєв мав у маєтку біля Часів Яру млин, просорушку і сукновальню, які здавав у оренду за 475 рб. на рік. В.О. Плещєєв з 1899 р. у с. Іванопілля Сантуринівської волості виробляв на вальцювальному млині борошна на 143 тис. рб. Працювало 7 робітників. Г.Д. Феттер побудував у 1898 р. млин, де виробляв борошна на 120 тис. рублів, працювало 12 робітників та 2 парові казани. У 1911 р. Є.М. Фрейфельд заснував паровий млин у Часів Ярі. Брати Зіманс мали паровий млин у с. Миколаївці.

До 1902 р. відносяться нижче перелічені млини.

Паровий млин братів Петерсів у Нью-Йорку виробляв житнього борошна на 35 тис. рб., мав 4 робітники. Паровий млин Герцена Генріха виробляв борошно на 75 тис. рб. при 7 робітниках. П.П. Дік виробляв борошно на 70 тис. рб., мав 7 робітників. Унгер Пауль виробляв борошно різних сортів на 75 тис. рб., мав 8 робітників. Корнелій Упрау виробляв борошна на 75 тис. рб., мав 6 робітників.

Паровий млин Карла Берндта у Ясиновці (на 2 котли) виробляв борошно на 30 тис. рб., працювало 5 робітників.

Млин Геккера Михайла виробляв у с. Андріївці житнє борошно на 25 тис. рб., працювало 4 робітники.

Геккер Давид у Гришиному виробляв борошно різних сортів на 70 тис. рб., працювало 20 робочих.

Потужний млин на 2 казани, що виробляв борошна на 200 тис. рб., мав у Гришиному Роговський Є. Прцовало 20 робітників. Їх млин з обсягом борошна на 100 тис. рб., на 10 робітників, орендував у Гришино Зусмановський. Брати Иван та Григорій Єніни мали млин на 20 тис рб., борошна та 4 робітників.

Герцен Генріх мав млин у Олександро-Шультіно, де виробляв борошна на 75 тис. рб. при 8 робітниках.

Гільдебранд Олена мала млин у с. Верхне-Лисичанськ, виробляли борошно на 10 тис. рб., 2 робітники.

Опанас Токареєв у Бахмуті виробляв борошно на 20 тис. рб., мав 3 робітники.

Григоренко Олексій виробляв борошно на 40 тис. рб., мав 4 працівників.

Іван Кузякін купив у Франца Ширби у Бахмуті млин, де виробляв борошно різних сортів на 150 тис. рб., мав 6 робітників.

Дуже великий млин з 3 казанами у Авдотїно мав Животинський Сергій, виробляв борошна на 400 тис. рб., мав 40 робітників.

Карасьов Дмитро виробляв у Железнянській волості борошна на 63 тис. рб., мав 10 робітників.

Левен Яків з сином Данилом виробляв у Кіндратівці борошно на 20 тис. рб., мав 6 робітників. В цьому селі Єккер Генріх виробляв просте борошно на 70 тис. рб., мав 4 працівники.

Малашенко Григорій у с. Залізному виробляв борошно на 20 тис. рб., мав 3 робітники.

Нейфельд Яків у колонії Миколаївка мав млин з 2 казанами, виробляв борошно різних сортів на 225 тис. рб., мав 8 робітників.

Борошно на 100 тис. рб. виробляв завод Дж. Юза.

Борошно на 170 тис. рб. на млині з 2 паровими казанами виробляв у Юзівці Філіпов Олександр. Мав 12 робітників.

Торговий Дім Зіменс і Генріх мали у Михайлівці млин, де виробляли борошно на 100 тис. рб., мали 6 робітників.

Переробкою соняшника займалися кілька приватних підприємств.

Брейдін Михайло виробляв олії на 15 тис. рб., мав 4 робітники. Вульфович Михайло у Гришиному виробляв олію на 16 тис. рб., мав 3 робітники.

Гільдебранд Олена у с. Верхньому-Лисичанськ виробляла олії на 12 тис. рб., мала 3 робітники. Унгер Яков у Нью-Йорку виробляв олії на 10 тис. рб., мав 3 робітники. Фрізен Пітер у Голіцинівській волості виробляв олії на 7 тис. рб., мав 2 робітники.

Ковбасні вироби у Юзівці виробляв Фрізен Владислав на 40 тис. рб., мав 12 робітників.

Мала золота медаль Катеринославського губернського земства була вручена у 1910 р. Товариству Г.А. Нібура (Нью-Йорк, Шербинівка) "за високе виробництво середніх сортів борошна",

В 1910 р. відбувається зміна власників мукомельних заводів. З документів зникають прізвища Трахтерова, Гинзбурга, Абрамовичів. У 1913 р. є дані про завод Б. Рабиновича з річним виробництвом 630 тис. пудів борошна, Товариства "Френкель і Єланчик" - 120 тис. п., Х. Макарова - 140 тис. п., А. Французова - 120 тис. п.

У 1900 р. Колдинському належав "Завод фруктових і ягідних вод", Добрейцер - "Завод газових і фруктових вод", Сталь - "Завод зельтерських і фруктових вод".

Заклад Фейси Сангурської виробляв у 90-ті рр. пряниково-цукеркової продукції на 10 тис. рб. Існував пряниковий завод Давида Дегліна з щорічним об'ємом продукції на 10 тис. рб.

В 1895 р. в Бахмуті і повіті було 3 пиво - медоварних заводи із загальним виробництвом 72 тис. пудів пива.

З 1869 по 1880 рр. існував пивоварний завод купця Адельмана з річним доходом 3450 рб. В 1880 р. він був куплений А.Я. Абрамовичем. Потім завод належав співвласникам Юрію, Григорію, Ізраїлю, Давиду, Якову, Іллі і Мойсею Абрамовичам. Завод випускав пиво столове, пільзенське, чорне. Для виробництва продукції використовувався ячмінь російський в кількості 12 тис. пудів на 6 тис. рб. в рік. Цей ячмінь доставлявся по залізниці з Дубно, Любліна і Варшави. Ячмінь з Нюрнберга і Баварії на суму 2 тис. рб. в рік. Пивоварний завод мав "біологічне очищення". Виробництвом завідував майстер - чех, що закінчив Школу пивоварів в Трітті у Австрії. Пиво і мед продавалися аптекам дрібним оптом, у роздріб в лавки Бахмуту, велика частина продукції вивозилася по залізниці.

У 1910 р. керуючим пивоварним заводом Абрамовичів став Абрам Мосін за дорученням дружин купців Ревеки, Сури, Мірри, Рози Абрамович.

Пиво-медоварний завод Соломона Йосиповича Трахтерова був заснований 9 липня 1896 р. Статутний капітал становив 300 тис. рб., 600 іменних акцій по 500 р. Дозвіл на виробництво отримано 13 лютого 1898 р.

У 1898 р. завод виробив 13570 відер пива і 450 відер меду на суму 8585 рб. Об'єм реалізації в 1909 - 1910 рр. складав 30 тис. відер пива по 1 рб. і 300 відер меду по 1 рб. 20 коп.

Виробництвом завідував Альберт Францевич Ебір - дипломований пивовар з Праги. Провідними професіями були: бондар, бродинник (два помічника бродинника), підвальний, кочегар, солодовник (3 помічники солодовника, 3 дробильники солоду, 2 сушарники солоду). Продукцію

фасували в скляні пляшки 3 мийники пляшок і 2 укупорники. Доставкою продукції займалися 2 візники. До 1914 р. загальне виробництво пива на заводі Трахтерова складало 180 тис. пудів.

Юз Айвор мав пивоварний завод на 2 парові котли та 23 робітники на хут. Черепашки, де виробляв пиво на 61 тис. рб. У 1903 р. Юз виробляв пиво більше, ніж Абрамович, Трахтеров.

Іван Кузякін мав пивоварний завод біля Петровських заводів на 30 тис. рб. і 15 робітників.

Виробництвом сирого спирту з 1900 р. у селі Авдотьїно займався Животинський Сергій, виробляв продукції на 71 тис. рб., мав 2 парові казани та 28 робітників. Ректифікованого спирту він виробляв на 10 тис. рб. Дворянин Карпов П.О. у маєтку хут. Трудовий на винокурному заводі виробляв спирту на 25 тис. рб., мав 2 парові казани та 22 робітники.

ТОРГІВЛЯ

Бахмутський повіт та повітове місто історично були південним на Слобожанщині центром торгівлі, ярмарок, місцем перетинання торгових зв'язків Ростова та Подніпров'я, Криму та Слобожанщини.

У 1767 р. від купецтва Бахмуту і "протчих жителів" був переданий Наказ депутату публічному нотаріусу Канцелярії Слобідсько-Української губернії Василю Селіванову, який повинен був доповісти про "недоліки і потреби" правительствующому Сенату в Москві. "Місто Бахмут при самому прикордонному місці степовому і лісів поблизу немає, і річка Бахмут найменший приток має, а в сухменне літо і пересихає. Від Оттоманської Порти, від Кримської області поставляються від міста застави в минулих роках від ворожого нападу, від турок, кримських і кубанських татар, азоських бешлеїв спаленням хуторів, розкраданням і грабунком всяких маєтків і вигоном коней і худоби... варварством на тутешніх степах біля міста смертним вбивством, надзвичайним мучительством, полоненням обох статей людей, часто наносяться з кримської сторони морові епідемії за невипуском з міста в смертному страху і відчаї" - так описували торгові люди і міщани свої проблеми. Купці з прикажчиками і робочими людьми входили із зброєю до гарнізону, брали участь в обороні, поставляли харчі, брали участь "в гонитві із зброєю і запасами з легкими військами". Сарана виїдала посіви, місто мало недостачу хліба. Купці понесли збитки від захворювання худоби і пожеж 1764 р. в Бахмуті й у 1765 р. в Луганській станиці. Купці утримували кріпосний батальйон, зазнавали збитки, розорялися, не могли платити вчасно подушну подать Казні.

Найзаможнішими купцями Бахмуту у II-й половині XVIII ст. були: Тимофій, Федір та Іван Назарови, Осип Грошев, Іван, Федір, Андрій Четверикови (чи не їх прізвищем називався Четвериков провулок - нині вул. Бахмутська), Петро Михайлов, Парфен Гаврилов, Микита Болотов, Іван Брянцев, Єлісей Масленников, Леон Ложкін, Степан Часов, Василь Терент'єв, Прокопій Фомін, Прокіп Минаєв, Олексій Печников, Дмитро Скоробогатов, Василь Жаров, Андрій Кузьмін, Іван Фролов, Андрій Курдюмов, Леон Костильов, Федір Васильків, Григорій Урсіков, Спиридон Станкович, Леон Савельов, Степан Гнутов, Іван Косолапов, Василь Бобров.

У кінці XVIII ст. відомі купці Радивон Криворотов та Павло Лобас (Лобасов). В 1829 р. в Бахмуті було 4215 жителів, з них 92 - купці. У I-й половині XIX ст. відомі брати Іларивон та Андрій Першини, Савва Косенко, Матвій Стрелін, Василь Троянов.

У II-й половині XIX ст. з компаньонів купця Іваницького згадується Георгій Дмитрович Карталов, що успадковував від батька 3 кам'яні лавки в Торгових рядах, 3 будинки.

До купецького стану у декількох поколіннях відносилися Лобасови - Степан, його сини Георгій і Микола - гласні Думи у кінці XIX - на початку XX ст. Вони володіли свічними, миловареним і салотопельним заводами, декількома добротними будинками в центрі Бахмуту, магазинами і лавками.

До кінця XVIII ст. у фортеці Бахмут, ймовірно, був Гостьовий Двір, з 1808 р. торгові лавки розповсюджуються по місту. На Торговій площі знаходилися "Червоні ряди". Різниці і торгівля м'ясом велися на березі р. Бахмут. Місто налічувало у 1860 р. 714 купців.

Комітет міністрів Російської імперії 20 січня 1831 р. підготував, а імператор Микола I затвердив 3 лютого закон "Про заміну магдебурзького права в Малоросії Литовським статутом і загальними російськими узаконеннями".

Органом місцевого самоврядування городян-міщан, купців, селян у 40-ві рр. XIX ст. був Магістрат, який очолював купець 3-ї гільдії Дмитро Андріанович Карталов, секретарем був П.А. Коровиченко. У місті поряд із Магістратом діяли Сирітський та Словесний суди, квартирна комісія.

У Бахмуті щорічно проводилися 3 сільські ярмарки, в повіті - 63. В різні періоди чисельність купців змінювалася.

У середині XIX ст. у Катеринославській губернії проводилися 79 ярмарки, з них 9 міських.

У 1839 р. у повіті відбувалися ярмарки: у Бахмуті на 4 неділю Великого посту, Петропавлавська, Богородична; у Залізному 3 ярмарки; у Луганському 3 ярмарки; у Ясиноватому 4 ярмарки; в Олександрівці 4

ярмарки; у Голіцинівці 4 ярмарки; у Селідовому, Андріївці, Казенно-Торському по 1.

Для оформлення оптових торговельних та майнових обороток міщани та купці обрали маклером-нотаріусом титулярного радника Василя Масленнікова.

У 1850-55 рр. великі ярмарки відбувалися у волостних селах Луганському, Залізному, Гришиному, Ясинуватому, де завозилося товарів на 190 тис. рб., а продавалося на 62 тис. рб.

До 1855-1857 рр. у Бахмуті влаштовувалися три ярмарки.

Згідно "Новоросійському календарю", у 1848 р. були ярмарки у Бахмуті: Великопісна (продаж товару на 73 тис. рб.), Петропавлівська (продаж на 90 тис. рб.), Різдвянобогородична (продаж на 48 тис. рб.), кожна тривала 5 днів.

У 1862 р. у Бахмуті відбулися ярмарки по 7 днів:

Привіз товарів	продано
Великопісна з 27 лютого	105 тис. рб. 75 тис. рб.
Петропавлівська з 29 червня	208 тис. 90 тис.
Різдвянобогородична з 8 вересня	56 тис. 41 тис.

З 1861 р. ярмарків стало 125, міських - 11 із загальним оборотом 3,5 млн. рб. сріблом.

У 1866-1867 рр. у Бахмуті стали традиційними ярмарки: 1-й тиждень Великого Посту (березень), привезено товару на 26,4 тис. рб. сріблом; 21 травня, Костантинівська - товару на 89,2 тис. рб.; 29 червня, Петропавлівська - товару на 460,7 тис. рб.; 8 вересня, Різдвяно-Богородична - товару на 275,1 тис. рб. Всього ж продавалося товару на 181,5 тис. рб. сріблом, або 25-30% доставки.

У 1896 р. на літньому ярмарку продано товарів на 680 тис. рб. через "низькі ціни на хліб". Оборот другої Богородичної в 1896 р. склав 189 тис. рб.

У "Описі міста Бахмуту" в 1799 р. відзначено, що кожний третій городянин з торгового стану (з 1089 жителів - 167 купців), купці "мають торг не в одному тільки своєму, але і в інших містах", торгували "різними шовковими, бавовняними і з хутровини товарами", продукцією селян.

Після 1861 р. вводиться видача спеціальних "гільдейських торгових свідоцтв" для купців 1-ї гільдії (за 265 рб.), 2-ї гільдії (4 класи від 55 до 25 рб.), дріб'язкового торгу 4 класів, на розвізну і розносну торгівлю, для прикажчиків 1 і 2 класів, для членів купецьких родин 1 і 2 гільдії.

Всього в 1866 р. в Бахмуті всіх видів свідоцтв видано було 1144, місто займало 3 місце в губернії по числу торговців: 1 купець 1 гільдії, 119 купців 2 гільдії, 328 прикажчиків, 228 міщан-ремісників.

Роль торгового центру повіту вимагала від Бахмуту відповідної забудови. Перший план впорядкування Бахмуту був складений в 1783 р. Після пожежі 1815 р. архітектору Гесте доручають скласти новий генеральний план. В 1823 р. Олександр I конфірмавав проект: Гесте вирішив перемістити будови Гостинного Двору на північ від Троїцького собору, що викликало тривалі суперечки і листування міських ратнерів з губернатором графом Воронцовим і міністерством внутрішніх справ. В 1831 р. змінений план забудови був затверджений Миколою I. Гостинний Двір був збудований з цегли, з декоративними деталями (добре видними на фотолістівках початку XX ст.), нагадував Пасажі Костроми, Ярославля, Нижнього Новгороду. Він мав вигляд квадрату з будівель півтораповерхової забудови, де розміщувалися 52 "лавки" з складами.

У середині - другій половині XIX ст. дерев'яні і кам'яні Торгові ряди оточили Троїцький собор з південного сходу і півночі, вони були одно-двоповерхові. Тут розміщувалося більше 100 магазинів і лавок. За межами Гостинного Двору і Торгової площі було до кінця XIX ст. тільки 7 торгових закладів.

В 80-ті рр. XIX ст. в Бахмуті було 6 магазинів і 117 лавок, де "проводиться торгівля більшою частиною всіма предметами, необхідними для щоденного життя як міських жителів, так і тих, що живуть в повіті". В 1896 р. з "Опитного листа про стан міста" (відомості готувалися до Всеросійського перепису 1897 р.) в Бахмуті було 13 мануфактурних лавок, 52 галантерейні, 61 бакалійні, 4 винних, 6 посудних, 4 ковбасних, 4 м'ясних, 10 хлібних, 7 шкіряних, соляна, 8 готового плаття, 2 тютюнові, 2 письмовопаперові, 2 свічні, 18 питних і 4 пивні.

На замовленнях клієнтів працювали 6 столярних, 9 слюсарних майстерних. Так звані "побутові послуги" надавали 3 лазні і 4 приватні перукарні.

З книг домоволодіння, афіш і реклами того часу можна судити про власників магазинів.

Серед єврейських купців одним з найбагатших в Бахмуті був Йосип Лейферов - на Базарній площі мав 5 лавок, одна з них в 1908 р. оцінювалася в 7 тис. рб., будинок, в якому він жив з сім'єю, оцінений в 5.4 тис. рб.

Мануфактурою і одягом торгували Губарев і Петренко, Карталов, спадкоємиці Ліпарева, Лейферова, Локшин, м'ясом - Яценко, Манукалов, Рудников, ковбасами - Дуніч, Чертков, Бондаревський, овочами - Меднєв, рибою - Браверман і Єременко, своїми кондитерськими виробами - Добрейцер, Машур'янц, Зехова.

Домовласники Харківської, Олександрівської, Катеринославської, Миколаївської вулиць здавали перші поверхи під магазини. Вивіски, реклама служили прикрасою будівель у центральній частині міста. На серії дореволюційних листівок Бахмуту видно різноманітність вивісок, що містили відомості про власника, постачальників товарів, асортимент.

Дума покладала на власників магазинів і лавок мощення тротуарів, прибирання їх, посадку дерев. Торговою рекламою були заповнені бахмутські газети. У "Народній газеті" (№39, 1013 р.) Г.Г. Агуф, власник магазину годинників, що існував 25 років і розташовувався у будівлі управи, переконував городян в тому, що "Омега" - найвірніший годинник в світі ("За вірність ходу ручаюся, в іншому випадку повертаю гроші назад"). Склад землеробських знарядь Н.П. Гушнера (по Миколаївській вулиці) пропонував сільськогосподарську техніку - від грабелів до американських косарок "Дірінг" і запчастин до них. Конкуруюча фірма "І.І. Найговзен і Я.С. Фрідман" (по Олександрівській вулиці в будинку купця Карталова) пропонувала брички, тачанки. Фірма "Рувім Гуревич і Син" пропонувала все від кам'яного вугілля "всіх сортів" і марок до "бричок, ходів, мажар, землеробських машин і знарядь першокласних заводів". Чавуноливарний і механічний завод Товариства "Ремпель і Курц" пропонував машини для виробництва черепиці, тротуарних плит. Магазины М.І. Штафінського і М. Локшина пропонували чоловічий одяг ("Донецьке слово" від 08.06.1912 р.).

Цікаву інформацію про торгові заклади Бахмуту і повіту містили щорічні "Адреси-календарі Катеринославської губернії". Рекламувалися "залізо-скобяні магазини Георгія Матвійовича Карталова, Назарія Степановича Міленкова, Івана Олександровича Опаренка", "меблево-дзеркальний магазин Товариства Корсунського і Остроухова", "оптово-роздрібна бакалійна торгівля спадкоємців С.Д. Липарєва, "винно-бакалійний магазин Д. Міганаджієва", "модно-галантерейний магазин Л.О. Мордковича", "торгівельно-промислове Товариство Бахмутської металевої справи з складами будівельних і рудникових матеріалів", "перший універсальний магазин Л.М. Браславського - велосипеди, швейні машинки, грамофони, платівки", "торговий Будинок А. і Р. Розенцвайг - готовий одяг чоловічий, жіночий, дитячий", "суконно-мануфактурний магазин Товариства К.Г. Салтикова і Л.Г. Абазієва".

Протягом II-ї половини XIX ст. змінювався асортимент товарів. Якщо в 1866 р. це були "тканини різних цін бавовняні, шовкові, паперові, вироби мідні і залізні, скло, кришталь, фаянс, порцеляновий, глиняний і дерев'яний посуд, кава, чай, бакалійні товари, рогата худоба і вівці різних порід, табуни коней, що приганяли навіть з Облaсті Війська Донського, Кубанської обласі, Ставропольської і Таврійської губерній", то в 1896 р. зі всього

реалізованого на ярмарках товару 38% складала худоба, коні і вівці; галантерея, бакалія - 3%. Продавалися риба, хліб, землебробний реманент і знаряддя, будівельний ліс і дрова, дьоготь, екіпажі і брички, залізні вироби. Навіть ікони невеликими партіями.

Яскравим прикладом конфліктів майнових інтересів діячів Бахмутської Думи у II-й половині XIX ст. стала історія з виходом книги С. Крамарєва у Одесі 14 липня 1882 р. "Записка з приводу виразу Бахмутського міського Голови 12 травня 1882 р. "КРАЩЕ СЛУХАТИ УПРАВУ, А НЕ УЯВНИХ ДОБРОДІЙНИКІВ".

За його оцінкою, Дума і Управа Бахмуту отримали право безконтрольно розпоряджатися майновими правами.

Крамарєв писав: "...Що твориться в Бахмутській Думі під керівництвом однієї особи, яка встановила порядок всупереч 64 ст. Міського положення вирішувати такі питання, котрі будь-що не співпадають з його поглядами, шляхом закритого балотування (не запитуючи Думу, яким способом вона бажає вирішувати питання) і цим способом відкидати самі корисні заяви і пропозиції".

Протест викликали рішення з питань відрядження за пропозицією гласного Педанова гласного Шабашева до Петербургу через невиконання зобов'язань Донецькою залізницею по будівництву мостів і шосе. Поїздка повинна була бути за їх рахунок, але Голова Й.М. Клейменов змінив рішення в Журналі засідань Думи (фактично підробив його) про видачу Шабашеву 100 рб. З 45 гласних Голову підписами підтримали 22, але при розслідуванні ще 1 відмовився від підпису.

У 1876-77 рр. гласні Педанов і Нордберг одержували 600 рб. для поїздки до Петербургу, на що була ухвала Думи.

Крамарєв звинуватив Голову Клейменова в небажанні відкривати повну чоловічу гімназію.

У 1882 р. перетнулися інтереси А. Скараманги і давнього партнера її чоловіка колишнього Голови В.А. Ангеліди і промисловця, купця 2 гільдії і Голови Думи Й.М. Клейменова. Саме "адвокатом" Скараманги-Ангеліди і супротивником Й. Клейменова виступив С. Крамарєв. Він звинуватив Клейменова фактично в лобіюванні своїх інтересів по видобуванню солі. Клейменов уклав договір з селянами Покровського 6 серпня 1880 р. на 30 років оренди 13,8 тис. десятин з платнею по 1600 рб. на рік (75 коп. дес., 8 рб. в рік), правом монополії на видобування солі і заборонаю кому-небудь ще будувати дороги на цій землі. Через 30 років Клейменов залишав селянам тільки будівлі, а всю техніку повинен був забрати собі, демонтувати.

Бахмутські ярмарки з 1895-1898 рр., як в цілому по Україні і Росії, у зв'язку із зростанням магазинної торгівлі стали набувати оптово-

сільськогосподарського характеру - торгівля великою рогатою худобою, кінями, вівцями.

Збори з ярмарку, як джерело надходження в міську казну, зменшувалися: в 1896 р. - 5435 рб., в 1899 р. - 2853 рб.

До 1907 р. в Бахмуті ярмарки тривали по 3 дні, з 1909 р. було три великі щорічні ярмарки. Товарообіг ярмарків впав до 150 тис. рб. Тому міська Дума винесла місце для ярмарків скотарства в район Броварів, створивши там "Кінну площу", за перебування протягом дня торговець платив по 20 коп. з коня, 12 коп. з бика або корови, по 1 коп. за вівцю.

Багато заможних бахмутчан, власників двох, а то і більшої кількості будинків, частину з них перетворювали на "прибуткові", тобто здавали в наймання. Цим не гидували навіть дуже багаті люди. Вартість оренди і комірне в приватних будинках були високі і квартири в цих будинках призначалися не для бідних (для сезонних робітників по клопотанню комітету громадського здоров'я в 1896 р. був побудований барак), хоча ціни були цілком доступні для людей із середнім достатком.

Центрами сільських ярмарків були села Камишуваха, Скотувате, Грішино, Калинівка, Верхне.

У Бахмуті Дума вела облік всього, що привозилося і продавалося в місті - цим займалося 3-4 члени Управи. У місті проводилося щорічно по чотири ярмарки, по сім днів кожна, з оборотом 0,6 - 1 мільйон рб. Дума ніколи не дозволяла піднімати ціни на м'ясо і хліб! Була межа цін на квітень-вересень, що затверджувалася щорічно.

У 1909 р. в центрі Бахмутського базару був споруджений критий м'ясний ринок, що сприяло "зміні азіатського вигляду базару". З 1909 р. (з 1 квітня до 1 вересня) міською Думою була дозволено встановлення на тротуарах парусинових наметів для дрібної торгівлі морозивом і прохолоджуючими напоями (торгувати вином і пивом заборонялося). Це могло - продаж міцних напоїв - ускладнити "необхідний за ними поліцейський і акцизний нагляд". За намет платили в сезон 25 рб.

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

Дума пеклася про розвиток місцевої промисловості, створювала їй і торгівлі режим максимального сприяння. Достатньо сказати, що місцеві промисловці виписали з Європи в 1875 р. чавунні труби і насоси для міського водогону, а уряд дозволив все увезти до Росії безмитно.

Водогін давав у резервуар щодоби 80 тис. відер, 9 тис. відер щодня через мережу в 9 верст подавалося в місто через 8 водорозбірних колонок.

Однією з перших в Донбасі була побудована прекрасно оснащена на ті часи електростанція в 1913 р., обладнана дизелями і генераторами

німецького виробництва. Її обслуговували інженери з Німеччини і Бельгії. Ще в 1904 р. Дума доручила міському Голові В.І. Першину "поклопотатися про найшвидше освітлення міста електрикою". У зв'язку з браком міських коштів міністерство фінансів дозволило заснувати іноземну концесію, з 1909 р. будівництвом займався Торговий Дім "Н. Феттер і Е. Гінкель у Москві". Контракт був укладений на 25 років. Проте в грудні 1912 р. контракт був переданий акціонерному Товариству "Телефон".

Будівля електростанції збереглася до 2004 р. і була пам'ятником архітектури, науки і техніки. Варварськи зруйнована.

48 громадян Бахмуту у 1881 р. ходатайствували перед Думою про збір з товарів, що провозяться містом. З метою залучення додаткових засобів для впорядкування Бахмуту і щорічних ярмарків міська Дума звернулася в 1903 р. до Господарського департаменту МВС з проханням про встановлення зборів від 1/8 до 1/2 копійки з пуда що доставляються в Бахмут товарів по залізниці. Державна Рада і цар Микола II дозволили збирати по півкопійки з пуда товарів, що привезли, 5 років, що дало 83,2 тис. рб. для заощення вулиць Миколаївської, Великої і Малої Харківської, Соборної по всій їх довжині.

Мощення тротуарів гранітною бруківкою було передано купцю Абраму Дуліну, камінь поставляв Зайцевський селянин Ілля Симко.

До так званої "сфери громадського харчування" в Бахмуті відносилися 6 готелів з номерами, 5 Заїжджих дворів, 7 трактирів, 2 ресторани, 2 їдальні, 2 харчевні, "чайна" і 25 пивних лавок.

РОЗВИТОК ШЛЯХІВ ТА ЗВ'ЯЗКУ

В Указі імператриці Катерини від 25 червня 1773 р. військовому отаману Війська Донського Івану Суліну наказувалося забезпечити безперешкодне функціонування поштового тракту на Бахмут.

У Катеринославській губернії з 1869 р. працювала губерньська поштова контора, яка була частиною поштових установ України і входила до складу 11 поштових округів Російської імперії. Губерньській поштової конторі були підпорядковані контори повітів у Таганрозі, Бахмуті, Ростовській фортеці, Павлограді, Новомосковському, Олександровці, Луганському заводі, Маріуполі, Верхньодніпровському, Слов'яносербську.

У 1808 р. тут був складений проект поштової станції (пошта, склад, стайня, заїжджий двір та ін.) на шляху з Центральної Росії на Кавказ. У "Поштовому Шляховику" від 1871 р. в алфавітному списку міст, містечок і поштових станцій Російської імперії, вказано, що місто Бахмут має свій номер шляховика 21 99. У розділі I "Покажчик найкоротших доріг і

відстаней від С.-Петербурга і Москви до всіх місць Російської Імперії та інших місць, де знаходяться Поштові Контори та Відділення" вказано верст від С.-Петербурга - 1586; від Москви - 982. Відкритий у 1858 р. поштовий тракт пов'язував Бахмут з Маріуполем, що надавало можливість мати постійний зв'язок із південною частиною імперії з виходом до моря.

Не дивлячись на те, що Бахмутський повіт був одним з найбільших серед повітів Росії, рівень поштових послуг, що надавалися, був украй низьким. Відсутність поштових зв'язків усередині повіту створювала для населення масу незручностей (у 1860 р. тут проживало більше 12 тис. чоловік).

Впродовж багатьох років на сесіях Думи на розгляд виносилося питання про організацію земської пошти і відкриття поштово-телеграфної контори. Відкриття в селах поштових відділень можливо було лише там, де можна було розраховувати на здобуття високого доходу, або там, де місцеве населення давало зобов'язання протягом трьох років безоплатно возити пошту, надавати для пошти приміщення, а також містити штат працівників. Ці умови були визначені Поштовим департаментом у 1831 р. - "Про заклад вольних почт": "при нинішньому образі пристрою в поштовій гоньбі вміст поштових станцій і не входить в прямий обов'язок поштового начальства, але самий успіх закладу вольної пошти вимагає з потреби, щоб вони полягали під веденням не різних начальств, які нині мають вплив на поштові станції, а одного поштового, місцеві ж губернські, міські та земські начальства зобов'язалися тільки, по вимогах поштових контор, сприяти, зі свого боку, всіма залежними від них засобами в тих випадках, де сприяння їх виявиться потрібним".

Бахмутська поштово-телеграфна контора 2-го класу була відкрита на вул. Великій Харківській (будівля збереглася до теперішнього часу по вул. Артема міста Артемівська). Було заплановано поетапне створення близько 40 поштових станцій у 20 волостях.

Класність контори була обумовлена об'ємом оброблюваної пошти, кількістю обслуговуваного населення. Залежно від класності поштової контори затверджувався штат працівників. Так, штат губернської контори 2-го класу складався з 23 чоловік. Були визначені наступні посади: поштмейстер, його помічник, контролер або бухгалтер, письмоводитель, унтер-офіцер, три старших і три молодших сортувальників, десять листонош і два вартуючі. Чиновники, за винятком сортувальників і листонош, разборщиків, станційних доглядачів і канцелярських службовців, призначалися і звільнялися за рішенням Поштового департаменту.

Для оплати письмової кореспонденції, що пересилається, 20 березня 1901 р. в обіг були введені земські марки Бахмутського повіту. Експедицією Заготовляння Державних Паперів (С.-Петербург) були віддруковані дві

марки: лілово-коричнева номіналом 1 коп. і жовто-зелена номіналом 3 коп. Наклад кожної марки - 30 тис. екземплярів. Марки були на білому папері, в аркуші - 25 штук (5x5), мали лінійні зубцовку 13 (розділені між собою перфорацією). На марках був змальований герб міста Бахмута.

Перевезення пошти здійснювалося один раз на тиждень по поштовому тракту, маршрут був замкнутий.

Поширення друку, як один із видів діяльності поштової служби було введено Постановою Міністерства внутрішніх справ по поштовій частині від 28 травня 1910 р., в якому вказувалося, що в усіх установах поштово-телеграфного відомства вводиться прийом підписки з 1911 р. "на внутрішні почасові видання".

Діяльність земських поштових служб і волосних правлінь регламентувалася поштовими правилами: в "Урядовому віснику за 1899 рік" (№ 150) було опубліковано розпорядження Міністерства внутрішніх справ Росії про тимчасові поштові правила, в яких вказувалося, що волосні правління мали право виробляти прийом і видачу простій і замовленій кореспонденції, а також здійснювати продаж знаків поштової оплати. "Тимчасові правила про виробництво поштових операцій у волосних правліннях" були "високо затвержені" 24 січня 1900 р. Для виробництва поштових операцій необхідно було мати поштовий інвентар: штемпель для поштової кореспонденції (календарний штемпель); два мастичні штемпелі для замовленої кореспонденції і для грошових переказів; великий і малий страховий друк; доплатний штемпель. Наявність календарного штемпеля була викликана необхідністю погашати марки, наклеєні на конверти, тим самим унеможлиблювалося їх повторного використання. Відтиск штемпеля проставлявся для позначення місця і дати прийому письмової кореспонденції (для штемпелювання письмової кореспонденції застосовувалася фарба чорного кольору). Земська пошта свої іменні календарні штемпеля, на яких значилося назви повіту, міста і приналежність до губернії.

Послуги земської поштової служби були доступні за вартістю для всіх верств населення. Так, в 1909 р. в Бахмуте денний заробіток складав 1,3-1,6 рб. на день. Вартість пересилки листа складала 2,3% від денного заробітку. Маючи розгалужену мережу шосе і залізниць, Земство зберігало систему поштових станцій, утримання коня обходилося в 400-600 рб. на рік, Земство впорядкувало видачу "квитків", "відкритих листів", систему перевезень. У зв'язку з повідомленням наглядача пошти в Селідовому, Гришиному, Економічному М. Браїловського про загибель 42 коней, Земство виділило йому 1500 рб. компенсації.

У Бахмуті земський поштовий Пункт, на думку гласних, був в незадовільному стані, було 50 коней, 25 кучерів і екіпажів.

3 грудня 1854 р. Державна Рада Росії почала розгляд етапів будівництва поштового тракту з Бахмуту до Маріуполя. Керував будівництвом генерал-інженер Анненков. Контроль за будівництвом здійснював Катеринославський губернатор генерал-лейтенант Адерберг. До 1858 р. на поштовому тракті було побудовано 8 поштових станцій з постійними будовами, на кожній станції було по 5 пар коней. Кошторисом передбачалося виділення на утримання станції 4780 рб. сріблом в рік і до 10 тис. рб. коштів, що поступали у вигляді земського дорожнього збору з населення повіту.

Станції на поштовому тракті були передані в оренду (посесію): Михайлівська і Новомихайлівська станції - купцю Фроїму Розенбергу (по 145 рб. з пари коней), Микитівська, Скотоватська і Авдіївська - брату Соломону Розенбергу (по 100 рб. з пари коней), Карлівська, Чердаклінська - міщанину Стемковському.

Будівництво транспортного сполучення між првітовими містами Бахмутом і Маріуполем, швидше за все, було пов'язано з наслідками Кримської війни, де бездоріжжя в поразці Росії зіграло важливу роль.

У зв'язку з поганою мережею залізниць у 90-ті рр. продовжували функціонувати кінні станції на трактах. Земськими станціями в повіті користувалися урядовці, лікарі, чини поліції. На 35 станціях було 250 коней. Земство виділяло щорічно на їх утримання 32 тис. рб. Був випадок повернення фельдшеру Шультинської волості 4 рб., витрачених ним на наймання приватного коня до хворого. Наголошувався поганий стан Бахмутської і Олександро-Шультинської станцій, доглядач останньої був оштрафований на 2 рб. за "невчасну відправку пакетів по екстрених квитках".

У 1872 р. в Бахмуті міська Дума встановила податок з промишляючих легковим візництвом екіпажів в сумі 3,25 рб. в рік. Віце-директор Господарського департаменту МВС Вишняков вказував, що податок береться з легкових і тяглових візників, з кожного коня, сплата проводиться щорічно в квітні і жовтні.

У 1899 р. в кошторисі міської Думи збір з промислу візництва склав 855 рб. на рік (ймовірно, в місті було не менше 150-200 коней, що використовувалися для пасажирських і вантажних перевезень).

У 1903 р. Катеринославський губернатор генерал-лейтенант граф Келлер дозволив Бахмуту збір з транспортних засобів в наступних розмірах: з однокінних екіпажів 7 рб. на рік, з парокінних - 5 рб. на рік, з тяглових - 6 рб. на рік, що склало 1200 рб. у кошторисі міської Думи. Оподаткуванню підлягало 207 коней. Були затверджені "Правила візників міста Бахмуту". Кожний власник легкового екіпажу повинен був об'єднатися в Товариство,

яке очолював староста. Після сплати транспортного збору і податку за місце на міській площі ("платна стоянка") видавався ярлик і контрольна книжка, де візник вів облік своїх доходів. Дума видавала жерстяний жетон з номером, який прикріплювався до "козел". Збір за знак складав 3 рублі сріблом. За незаконне візництво (без ярлика, книжки, жетона) був штраф до 10 рб. У "Правилах" було записано, що "візники повинні бути пристойно одягнені, мати свитку і кучерський капелюх... екіпаж має бути міцний і справний, збруя ремінна і міцна". Кожного 2-го числа місяця візник повинен бути для огляду ("техогляд").

Візнику наказували "подавати пасажирам екіпажі по черзі, не виїжджати вперед один перед іншим, не шуміти, безчинства і безладдя не проводити... Пасажир має право обирати візника не по черзі". Візники з пасажирами "повинні звертатися ввічливо, не допускаючи ніяких грубощів, під час їзди пісень не співати і не свистіти... всяку поклажу і одяг їздця зберігати паче власних..., п'яних оберігати від ударів і доставляти з речами і грошима в цілості". Якщо їздець бушував - його доставляли в поліцейську ділянку.

Їзда по місту строго регламентувалася: "обережна, рівна, не допускати ускач і під гору, не зупинятися на перехрестях, не їхати рядами, триматись правої сторони, не обгоняти у вузькому місці".

Легкові візники були зобов'язані везти безкоштовно речі погорільців з пожежі, померлих на вулиці або вбитих під час заворушень, поліцейських чинів.

У кінці XIX ст. збір з легкових екіпажів був диференційований: за стоянку на міській площі, займаній візниками, платили збір з фаєтона 5 рб. на рік, з лінійки - 3 рб. на рік.

Як відзначав на початку XX ст. Н. Фомін, природні поклади корисних матеріалів сприяли пошуку шляхів їх вивозу. Все почалося з проблеми вивозу до Чорного та Азовського морів лисичанського антрациту. У 1826 р. граф генерал-лейтенант. Новоросійський намісник Олексій Семенович Воронцов побудував перший пароплав "Одеса" на кам'яному вугіллі, у 1837 р. міністр фінансів Канкрин, автор відомої грошової реформи, розглядав проект надання Сіверському Дінцю судноплавства. Але вже у 1835 р. Воронцов робив спроби розчистити його річище. У 1841 р. Воронцов почав проектування залізниці від Лисичанська на девев'яних рейках до Бердянська та Александровська. Міністерство фінансів побудувало пароплав "Донець", другий пароплав належав директору Луганського заводу інженеру-полковнику М.М. Летуновському. Вони возили вугілля до Ростову. Летуновський забезпечував вугіллям скляний завод барона Фіркса у Ростові, залізною баркою сплавав сало на експорт. Можливо, звідси пішло

накопичення капіталу на майбутню кам'яносоляну копальню "Брянцівську" у 80-ті рр...

У 1869 р. бахмутські купці і промисловці звернулися до уряду з проханням про "невідкладну необхідність з'єднати місто залізницею з Харково-Азовською лінією", переконували царя, що "місто Бахмут було центром всієї торгівлі повіту і частиною Війська Донського, залишаючись в 20 верстах від залізниці, не могло підтримати свого колишнього значення і ввезення товарів зменшилося. З проведенням залізниці значення його в торговому відношенні відновиться". Прохання бахмутчан підтримав дійсний статський радник князь О.П. Трубецький, що організував перші дослідницькі роботи по передбачуваній трасі. На початку 70-х рр. ініціатором будівництва залізничної вітки до Бахмуту стали купці В.А. Ангеліди і І.П. Скараманга, для яких залізниця була потрібна для вивозу продукції солеварного заводу.

Досвід участі у будівництві залізниці з Харкова через Таганрог на Ростов у Скараманги вже був. 19 січня 1865 р. відбувалося засідання Ростовського відділення комерційної Ради. Уряд схилився на користь залізниці від Харкова до Таганрогу. Запрошені від Таганрога представники І.П. Скараманга і міський голова М.К. Серебряков на засідання не прибули. Банков проголошує: "На мою думку, дорога від Харкова повинна йти на Чугуїв через Лисичанськ на Луганський завод, а звідти на Ростов. Подробиці цього напрямку описані в чудовій записці начальником Луганського заводу полковника Мевіуса, з яким ми не згодні лише в тому, що він вважає вести дорогу від Луганського заводу на Грушівку, а ми вважаємо вести її прямо на Ростов. Проти цього напрямку навряд чи можна чекати серйозного заперечення. До цих пір відома лише думка Н.Т. Джурича і К.М. Сементовського, які прагнуть довести, що дорога повинна йти прямо на Таганрог, і вже з Таганрога слід зробити гілку на Ростов. Якщо залізниця потрібна Таганрогу (а якому місту не потрібна?), то це ще не достатня підстава подовжувати дорогу на 70 перст і витратити непродуктивно до 4 млн. рб. сріблом. Ми не проти лінії від Ростова ка Таганрога, як гілки, але головна лінія повинна йти на Ростов".

Дорогу побудували саме так - через Таганрог на Ростов, а 25 січня 1865 р. Скараманга став Почесним громадянином Ростова...

У Бахмуті Скараманга зважився на оформлення концесії на себе "без жодних гарантій і субсидій уряду". Дорога повинна була пройти з Костянтинівки у Лисичанськ, "причому маю честь представити підписку банкіра в тому, що торкається коштів на спорудження дороги наявні" - писав у Петербург І.П. Скараманга. Передбачалося затратити на будівництво гілки 7,7 млн. рб.

Біля витоків будівництва залізниць у Донбасі стояв Самуїл Соломонович Поляков. У Бахмуті він побудував прекрасний особняк (тепер Центр дозвілля школярів - колишній Будинок піонерів), заснував Банк взаємного кредиту. У травні 1861 р. С.С. Поляков побудував першу залізницю у 63 версти від Гришевого-Лисичанська до Аксяя на Дону. Будівництво коштувало 3,9 млн. рб., 44 тисячі верста. Найбільшою на той час стала Курсько-Харківсько-Азовська залізниця. На її лінії було понад 100 заводів, залежав вивіз хліба з чорноземя до південних портів, розвиток вугільної, металургійної та соляної промисловості. У березні 1865 р. граф Баранов, князь Кочубей та генерал-майор Мартинов внесли до Уряду проект будівництва, але 1 березня 1868 р. цар Олександр віддав рязанському І гільдії купцю С.С.Полякову будівництво доріг Курськ-Харків і Харків-Таганрог з гілкою на Ростов. Статут затверджено у листопаді 1860 р., Поляков отримав кредит Уряду у 9 млн. рб. на придбання паровозів, мав збудувати дорогу за 2 роки. Але вже у грудні цього року залізниця запрацювала. Вона пройшла через Словянськ, Краматорськ-Микитівку Ханжонкове - Таганрог.

Одночасно у квітні 1869 р. Дж. Юз домігся у Комітеті міністрів будівництва Костянтинівської дороги вартістю 5,3 млн. рб., 68 тисяч верста. Замість 6 років її збудували за 3 - Костянтинівка-Ясинувата-Оленівка (Юзівка).

Важливу роль у розвитку Донбасу зіграло будівництво Донецької кам'яновугільної залізниці. Тендер виграв Савва Іванович Мамонтов.

Мамонтов Савва Іванович народився 3 жовтня 1841 р. в купецькій сім'ї Івана Федоровича Мамонтова і Марії Тихонівни (Лактіної), був четвертою дитиною. У 1849 р. І.Ф. Мамонтов переїхав до Москви. Сім'я Мамонтових жила багато: орендувала розкішний особняк, влаштувала прийоми, бали. Спосіб життя Мамонтових був не типовий для капіталістів тих часів, зв'язків і знайомств в Москві в І.Ф. Мамонтова не було. У 1852 р. померла мати Савви Мамонтова. Савва разом зі своїм братом був відданий в гімназію і проучився там рік без особливих успіхів. У серпні 1854 р. Савва разом із двоюрідними братами були зараховані в Інститут Корпуси гірничих інженерів, що отримували як інженерні, так і військові знання. Савва мав рису захоплюватися цікавими йому предметами, ігноруючи інші: так, швидко вивчивши німецьку мову і маючи по ній відмінні бали, він отримував двійки і трійки по латині. Успіхами в освіті він не відрізнявся, чим викликав занепокоєння свого батька. Через епідемію скарлатини І.Ф. Мамонтов забрав сина до Москви, і Савва повернувся в Другу гімназію, де вчився раніше. У 1856 році деякі з декабристів, що отримали амністію, зупинилися в будинку Мамонтових. Савва поступив в Петербурзький університет на юридичний факультет Московського

університету. І.Ф. Мамонтов займався будівництвом залізниць. Влітку 1863 р. була запущена залізниця Московсько-Троїцька. Іван Федорович був вибраний членом правління цієї дороги. Савва все гірше вчився в університеті. Іван Федорович Мамонтов вирішив відправити Савву у справах Закаспійського товариства (він був його співзасновником) в Баку. Восени 1863 р. Савва Мамонтов став керувати центральним Московським відділенням товариства. І.Ф. Мамонтов був крупним акціонером і директором Товариства Московсько-Ярославської залізниці. У 1872 р. Савва зайняв пост директора Московсько-Ярославської залізниці, обирається гласним Міської думи і дійсним членом Товариства любителів комерційних знань, стає визнаним членом московського купецтва. У 1876 р. держава призначила конкурс на проведення Донецької кам'яновугільної залізниці. Претенденти зобов'язані були надати проект і кошторис. Савва Мамонтов виграв торги. У 1882 р. будівництво Донецької кам'яновугільної залізниці повністю завершилося, після чого вона була викуплена державою. Мамонтов був байдужим до державних нагород, проте міністр фінансів С.Ю. Вітте добивався для нього престижних звань і ордена Володимира 4-го ступеня. У 1870-1890 рр. маєток Абрамцево став центром художнього життя Росії. Тут довго жили і працювали художники І.Ю. Рєпін, М.М. Антокольський, С.М. Васнецов, С.А. Серов, М.О. Врубель, М.С. Нестеров, С.Д. Поленов і Е.Д. Поленова, Д.А. Коровін, співак Ф.І. Шаляпін. У 1890-х рр. Савва вирішує створити об'єднання промислових і транспортних підприємств. Були куплені і орендовані декілька заводів, проте вони потребували модернізації і вимагали величезних капіталовкладень. Устежити за їх використання було дуже важко, і частина коштів просто розкрадалася службовцями, підрядниками. За звинуваченнями у розкраданні коштів залізниці Москва-Вятка Мамонтова було ув'язнено, але відомий адвокат Плевако виграв суд. Мамонтова виправдали, майно розпродали. Вітте зрадив і привласнив частину майна. Друзі його не полишили, але Савва Іванович Мамонтов помер 6 квітня 1918 р. і був похований в Абрамцево. На тлі буремних подій, що приголомшили країну, його смерть була непомітною...

17 травня 1876 р. проект Бахмутської гілки був затверджений техніко-інженерним Комітетом міністерства шляхів сполучення, розглянутий графом П.О. Валусєвим, міністром державного майна. Опис свердловини і висновки геологів, що працювали на запрошення І.П. Скараманги, зажадав від тодішнього Голови В.А. Ангеліди, проїжджаючи через Бахмут у 1876 р. Міністр держмайна Росії граф Валусєв, давши поштовх розробці кам'яної солі. За його вказівкою була продовжена залізнична гілка від Ступок до околиці Бахмуту, що дозволило побудувати і скляний завод Фарке, і перший залізничний вокзал. Але конкурс на будівництво Попаснянсько-Краматорської лінії виграв С. Мамонтов.

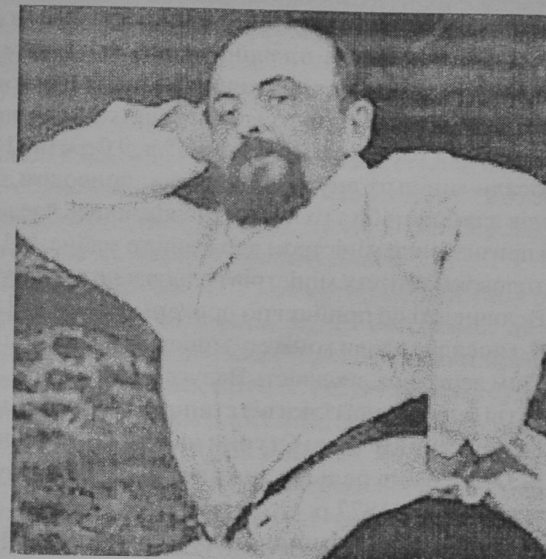
П.О. Валусєв

«Біля залізниці». Худ. Перов

Сподвижник І.П. Скарамангі міський Голова В.А. Ангеліді відзначав заслуги міністра - "цією милостію ми і міське населення виключно зобов'язані Вам".

Валуєв Петро Олександрович. Витримавши іспит при Московському університеті, служив в канцелярії московського військового генерал-губернатора. У 1845 р. призначений чиновником особливих доручень при ризькому військовому генерал-губернаторі. Завдяки зв'язкам, працьовитості, знанню іноземних мов, умінню говорити і писати офіційні папери, але всього більш завдяки майстерному лавіруванню між протилежними течіями, він зробив блискучу кар'єру. У 1853 р. він був призначений курляндським губернатором. У 1855 р. Валуєв написав записку: "Дума росіянина" і розіслав її в рукописі великому князеві Костянтину Миколайовичу і іншим високопоставленим особам, що вважалися прибічниками реформ. У цій записці він доводив, що у нас "зверху блиск, знизу гнилизна; у творіннях нашої офіційної багатослівності немає місця для істини; самий закон затаврований нещирістю. Скрізь зневага і нелюбов до думки, рухомої без особливого на те наказу; скрізь опіка над малолітніми; скрізь протиставлення уряду народів, казенного частному, замість того, що ознаменувало їх природних і нерозривних зв'язків. Зневага до кожного з нас особливо, і до людської особи взагалі встановилося в законах.". Всі наші відомства "виявляють безмежну байдужість до всього, що думає, відчуває або знає Росія.". "Управління доведене, по кожній окремій частині, до вищої міри централізації; але взаємні зв'язки цих частин нечисленні і хиткі. Маса справ до головних начальств перевершує їх сили. Вони з потреби повинні надавати значну частину цих справ на свавілля своїх канцелярій. Таким чином доля представлень губернських начальників і генерал-губернаторів вельми нерідко залежить не від панів міністрів, але від столоначальників того або іншого міністерства". Записка привернула до себе увагу; великий князь Костянтин Миколайович офіційним наказом по морському міністерству рекомендував цю "вельми чудову записку", і, привівши з неї декілька витримок, наказував "повідомити ці правдиві слова тим особам і місцям морського відомства, від яких на початку майбутнього року ми чекаємо звітів за нинішній рік". У 1858 р. Валуєв був призначений директором 2-го департаменту міністерства державного майна, потім статс-секретарем. Не втрачаючи симпатій ліберальної партії, він зумів сподобатися і своєму найближчому начальникові, реакціонерові і кріпосникові Муравєву, який покладав на Валуєва складання заперечень на проекти, що вироблялися редакційними комісіями; Валуєв був "пером опозиції" - тобто опозиції справ звільнення селян. 7 січня 1861 р. Валуєв був призначений керуючим справами комітету

С.І. Мамонтов

О.І. Путілов

міністрів, а 23 квітня поставлений на чолі міністерства внутрішніх справ. У 1863 р. У липні 1863 р. Валуєвим був виданий циркуляр, що отримав назву "Валуєвський", яким обмежувалося видання книг українською мовою. За перебування Валуєва на посаді міністра внутрішніх справ проведено дві важливі реформи: земська 1864 р. і цензурна 1865 р. 9 березня 1868 р. він був звільнений від посади міністра внутрішніх справ, приводом для того було неприйняття заходів для боротьби з голодом. Залишаючись членом Державної ради у 1872 р. був призначений міністром державного майна. У 1877 р. Валуєв був призначений головою комітету міністрів і одночасно главноуправляючим канцелярії Його Величності по прийняттю прохань. 4 жовтня 1881 р. Валуєв отримав відставку з посади голови комітету міністрів, але зберіг звання члена Державної ради. Цим державна діяльність Валуєва закінчилася.

На будівництві залізничної гілки від станції Краматорська на Попасну і Лисичанськ з відгалуженням через Ступки на північну околицю Бахмуту було витрачено 2,3 млн. пудів рельсів, що ввезли з закордону, сплативши 840 тис мита асигнаціями у 1877 р.

1 грудня 1878 р. перша залізниця з Бахмуту була відкрита для руху.

"Пану Міністру фінансів. Маю честь повідомити Ваше високопревосходительство, що 1-го цього грудня відкрито правильний рух по Донецькій кам'яновугільній залізниці:

- на головній лінії від станції Зверево, загальної з Козлово, Воронежсько-Ростовською залізницею до станції Хацапетовки;

- на гілці від ст. Хацапетовки до ст. Микитівки, загальною з Курсько-Харково-Одеською залізницею;

- на гілці від ст. Дебальцево головної лінії до Луганського заводу;

- на гілці від ст. Дебальцево головної лінії до ст. Краматорської, загальної з Курсько-Харково-Азовською залізницею, і на розгалуженні цієї лінії до Бахмуту; всього 389 верст. Міністр шляхів сполучення генерал-ад'ютант Клейнміхель".

На залізницях Бахмутського повіту на початку 80-х років працювали 1273 особи: 624 робітники та кочегари, 231 машиніст паровозів 183 стрілочники, 40 жандармів, 6 лікарів та 13 фельдшерів. 61 торговець мали крамниці. При станціях Дебальцево та Попасна діяли 2 школи для 130 дітей робітників та селян (2 вчителі).

У 1910-1912 рр. велося будівництво залізничної лінії Харьков-Яма-Микитівка. Бахмут був розташований в улоговині і з'явилися два проекти: дорога повинна була пройти через міський центр і базарну площу, в другому варіанті - по західній околиці міста з будівництвом нового вокзалу. Залізнична гілка Яма-Микитівка мала станції: від Ями до Солі 17 верст, Соль-Пост (Парасковійка) 7 верст, Пост-Бахмут 7 верст, Бахмут-

Курдюмівка 15 верст, Курдюмівка-Микитівка 5 верст. Всього 66 верст. Вартість квитка залізницею по губернії - від Бахмуту до Катеринослава (303 версти) становила: 1-й клас 10 рб., 2-й 6 рб., 3-й 4 рб. Від Часів Яру до Петербургу було, наприклад, 1615 верст. Проїзд в 1 кл. 8.45 рб., у 2 - 5.07, у 3 - 3.38 рб. 4 кг. багажу коштували 16 коп. Потяги прибували на Миколаївський вокзал Петербургу. В 1912 р. став функціонувати 2-й вокзал Бахмуту, в особливому царському павільйоні "Ротонда" бахмутські урядовці, гімназисти, інтелігенція, купці вітали проїзд через місто царя Миколи II з сім'єю на відпочинок на Кавказ.

Бахмут був містом двох вокзалів, по вулицях на станції і назад щорічно провозилося до 6 млн. пудів вантажів: до 100 тисяч пудів мануфактури, 150 тис. пудів галантерейних і бакалійних товарів, 10 тис. пудів порцеляно-фаянсового і скляного посуду, 50 тис. пудів західноєвропейських і кримських вин, 50 тис. пудів шкір, взуття і шуб, 25 тис. пудів горілки, 150 тис. пудів залізних виробів, ливни і дьогтю, до 200 тисяч пуд. лісу, понад 10 тис. пудів хіміко-москательних товарів.

Утримання мостів у Бахмуті через балки Сапату та Чиркову, будівництво мосту у Ступках було на кошти Думи. У 1895-96 рр. виникло питання перенесення шляху на Ростов з вулиці Ростовська, оскільки вона була крутою, а міст поганий. Почалося будівництво за рахунок земства мосту через р. Бахмут по вул. Великій Миколаївській.

У зв'язку з появою в Росії перших автомобілів Бахмутська Дума 23 липня 1896 р. вводить збір "з велосипедів і автоматичних екіпажів".

Перший автомобіль в Бахмуті з'явився в 1898 р. - "Роллс Ройс" належав В.Г. Французову, власнику гасових складів, цегляного, алебастрового і гвоздильно-костильного заводів. Мали автомобілі Г.С. Лобасов, М.О. Ковалевський.

З Бахмутських газет можна встановити, що в 1908-1910 рр. в місті була приватна авторемонтна майстерня. Декілька автомобілів належало управлінню залізниці - "їх поява на вулицях збирала натовпи обивателів і зграї собак".

У 1914-1917 рр. в місті базувався 25-й Запасний полк, що мав автомобільну роту з декількома полуторками для перевезення новобранців і військових вантажів. В роки громадянської війни транспортні засоби - коні і автомобілі - піддавалися численним конфіскаціям і експропріаціям.

Шляхи у повіті у 1900 р. були скотпрогонні, транспортні, проселкові, була видана їх карта (по 10 р. примірник), під'їзні шляхи до підприємств. Відбулися ремонти мостів у Новоекономічному, Іванвці, Покровському, Гришино, балці Грязна, Сантуриновці. Ремонт Торецького мосту 500 рб. Будується міст у Ступках. На 1914 рік виділялися кошти на дороги в Лисичанську 1 верста мощення каменем, в Авдотіно-Юзівці 5 верст

мощення, в Дружківці-Софієвці 20 верст мощення. Використовувалися механічні котки, встановлювалися стовпчики. Камінь брався гранітний, пісковик і вапняк.

Земство ремонтувало мости в с. Покровське і ст. Деконська через р. Горілий Пень, в Ступках-Іллінівці, селах Луганське, Гришино, Дружківка, Костянтинівка, Курахово.

У 1895 р. в Бахмуті з'явилася перша телефонна станція на 120 номерів. Отримання кожного нового номера телефону було пов'язано з обов'язковим рішенням Думи. Так, промисловець В.Г. Французов отримав дозвіл на установку другого телефону після сплати на розвиток телефонізації 1000 рб.

Розвиток промисловості, торгівлі у повіті вимагав нагальна швидкого зв'язку підприємств з Бахмутом, Катеринославом, Харковом.

Вперше питання про телефонну мережу повіту було розглянуто на сесії земського зібрання у 1898 р.

На зібранні 1899 р. заслухали доповідь Предводителя дворянства. Клопотання Управи поступило до Головного Управління пошт і телеграфів Міністерства зв'язку Росії. Вердикт міністерства був такий, що тільки за казенні кошти провести телефонізацію повіту з влаштуванням центральної станції в Бахмуті неможливо. Але визнано, що справа дуже корисна.

Тому земського землеміра Гринера терміново командували до власників шахт, підприємств для ознайомлення з проектом, обговорення запланованих витрат.

20 серпня 1899 р. земська Управа підписала угоду з представником фірми "Сіменс і Гальске" інженером Куніковим про підготовку кошторису і плану магістральної мережі в повіті, вимірювання відстаней в натурі, розрахунок експлуатації. Земство виділило кошти для роз'їздів, 3 десятників, 6 робітників. Було виділено 500 рб. на роботи за умови повернення суми в разі передачі фірмі реалізації її проекту.

Передбачалося проектом представника фірми Кунікова мати 76 кінцевих станцій. Центральні: Бахмутську, Щербинівську, Костянтинівську, Горлівську, Юзівську. Магістральна лінія мала 340,5 верст, парні проводи - 1284,2 верст. Загальна вартість на дводрововий телефон становила 161167 рб.

Через брак часу відстань вимірювали по карті. 17 вересня кошторис Куніков розіслав зацікавленим особам.

20 вересня 1899 р. у Управі відбулося засідання представників заводів, шахт, Згоду на телефони дали 32 підприємці. Були присутні представники електротехнічних фірм, механік Ростовської поштово-телеграфної контори Аксьонов, начальник Бахмутського телеграфу Медведєв.

Кошторис Аксьонова розраховувався на однодротовий телефон і передбачав 68000 рб.

Куніков вказував, що Фірма "Сіменс і Гальске" запропонувала більш якісне та новітнє устаткування, кваліфікованих працівників.

На засіданні Управи було ухвалено рішення про встановлення дводровових телефонів на магістральних лініях, однопроводних на кінцевих. Дріт бронзовий діаметром 2 і 1,5 мм, 20 стовбів на версту по існуючих ґрунтових дорогах, з гаками, траверзами, ізоляторами. Центральні станції - в Бахмуті, Юзівці, Костянтинівці, Горлівці, на содовому заводі Любімова, Сольве і Ко у Лисичанську. Потрібно було 37 телефонів Еріксона, 223 комутатори. Управа клопотала перед повітовим земським зібранням про прийняття ним на себе 50% вартості монтажу магістральної лінії та в тому ж обсязі її утримання.

На початку ХХ ст. гостро постало питання подальшої телефонізації Бахмуту і повіту. Тому встановлювали телефони 3-їзду мирових суддів, в богадільню Мажної, приставу, Червоному Хресту, військовому начальнику, помічнику Катеринославського прокурора. Були введені в дію станції не менше ніж на 4-12 номерів (платня по 50 рб. в рік) у с. Луганському, Микитівці, Попасній, Гришино, Камишуvasі, Селідово, введені посади монтера і посильного.

В травні 1909 р. в Катеринославі почав функціонувати міжміський телефон, що зв'язав Харків з Катеринославом, Бахмутом і всіма пунктами Донецького басейну.

Телефонне повідомлення було відкрито між містами: Харков-Катеринослав по 2 двопровідним лініям, Харков-Бахмут по 2 двопровідним лініям і Бахмут-Катеринослав по 1-провідній лінії. "Перемови з Харкова і Катеринослава йдуть по всій Бахмутській земській телефонній мережі і, таким чином, міжміське телефонне повідомлення охоплює торгівельно-промисловий, вугільний і металургійний райони".

Доводилося боротися з боржниками за телефон: померли Корецький-Кулябко і Іщенко і "повисли" 180 рб. боргів, виїхали Платонов і Гуревич - повисли 150 рб. ("з'ясувати місцепроживання боржників неможливо").

ПОЖЕЖНА СПРАВА

У 1-й половині ХІХ в. дерев'яний Бахмут горів в 1815, 1823, 1831, 1833 роках. Гасіння пожеж здійснювало населення подручними засобами.

У серпні 1863 р. в Бахмуті була створена пожежна команда. Бахмутська Дума розглядала питання розвитку пожежної справи на своїх засіданнях в грудні 1871 р., травні-вересні 1873 р., в серпні 1881 р., в 1884, 1888, 1889, 1892 рр.

У 1891-93 рр. на утримання пожежного обозу було витрачено з міського бюджету по 6175 рб. Жалування брандмейтерів складало 450 рб. на рік, 18 пожежників одержували середню зарплату 25-30 рб. на місяць, в пожежній команді були коваль, тесляр, два завідувача пожежними трубами. В 1895 р. Дума виділила 96 рублів на ремонт збруї коней, ремонт інструментів і пожежних рукавів - 300 рб., придбала коней на 500 рб., сіно - 400 рб., на оренду приміщення витрачено 231 рб.

У кінці XIX ст. пожежний обоз складався з чотирьох пожежних труб, шести повозок-бричок, возів з баграми, вилами, драбинами, сокирами, лопатами, був 21 кінь. До майна пожежного обозу відносилися 10 пожежних рукавів, 6 драбин, 18 відер, 3 чани, 29 багрів, 24 лопати, 18 сокир. З 1898 р. була збільшена платня брандмейстеру і пожежникам, утримання пожежних коней обходилося в 1962 рб. на рік.

Агент оцінки нерухомого майна Н.С. Смиренномудренський в 1890 р. вказав на 3 пожежі з застрахованих будівель на 505 рб. Видано страховки 458 рб. Причинами пожеж були 1 підпал, 1 невідомо, 1 необережність з вогнем.

Для оперативного гасіння пожеж міська Дума з листопаду 1899 р. розмістила в різних районах міста 10 бочок з водою і найманими кіньми, на що було витрачено 550 рб.

На початку XX ст. Бахмут продовжував періодично горіти. В 1905 р. у зв'язку з єврейськими погромами згоріло декілька лавок в Торгових рядах. В 1908 р. горів завод В.Г. Французова. В 1909 р. збитки від пожеж становили 23300 рб. У 1910 р. було сім пожеж, які завдали збитків в сумі 1400 рб.

Щорічні витрати Думи в 1907-1909 рр. на фінансування пожежної команди складали до 10 тис. рб. В 1913 р. на складі купця Камінського спалахнула велика пожежа. Газета "Бахмутська копійка" відзначала, що пожежа охопила територію більше 100 кв. м, що підпал вчинив старший прикажчик за незаконне звільнення, а збиток оцінювався в 10 тис. рб.

У 1913 р. у зв'язку з 50-річчям пожежної команди Велика Княгиня Марія Павлівна направила телеграму: "Щіро дякую Бахмутській пожежній команді і шлю поздоровлення". Її ім'я було присвоєно пожежній команді.

СОЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Виникнення Бахмуту пов'язане із необхідністю захисту південних кордонів Російської держави. Московський великий князь Іван IV запровадив цілу низку Донецьких сторож, до яких входила і Бахмутська сторожа. Але ще на початку 1500-1505 рр. слобідські козаки несли сторожу по лівому березі Дінця. У 1524 р. дяк Тюфякін. В архівних документах

(Розпис Донецьких сторож) Бахмут, як сторожа, вперше згадується в 1571 р. Кількісний склад сторожі був невеликий. Згідно з архівними документами, на Бахмутській стороні стояли шість чоловік, яких прислалі з Путивля і Рильська. Охоронці сторожі стежили за татарськими перелазими угору по р. Донець.

Подальша доля виникнення острогу-фортеці Бахмут пов'язана безпосередньо з видобутком солі. Аполлон Скальковський, начальник Статистичного Бюро Катеринославської губернії, кореспондент Статбюро МВС Росії, один із перших дослідників історії Новоросії у першій половині XIX ст. писав, що видобуток солі у Торі почався у 1675 р. На прохання Ізюмського козачого полку тут був заснований "Соляний городок".

Потім на правій стороні Дінця на мілководній річці Бахмут маяцькі, торські та ізюмські козаки знайшли соляні джерела, викопали колодязі й заснували слободу. До них "наїздом" для солеваріння приходили донські козаки з Ямполья та Сухаревської станиці. Архівні документи свідчать, що сухаревські козаки "соль на Бахмуте варили и от неприятеля отпор делали" ще в 1683 р.

Вперше фортецю, побудовану на річці Бахмут, було описано в "описних книгах" Білгородського полку капітаном Григорієм Скорихініним. Він писав, що "на речке Бахмут построен городок по обе стороны речки стоячим дубовим острогом; в нем двое проезжих ворот; по мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, поперек 16 сажней, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмут с правой стороны на посаде построена часовня. Близ часовни построены полковые Изюмского полку для пошлинного сбора, из Семеновской канцелярии для мостового проезда таможенная изба и ратуша Изюмского полку, да около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку казаков и Торских и Маяцких жителей, всяких чинов людей 15 амбаров, 9 кузнец. Близ города, на речке Бахмут, устроены у солеварных колодцев Изюмского полку казаков из разных городов 140 сковород соловарных, да разных городов всяких чинов людей 30 сковород".

У 1701 р. солеварів у Бахмуті було вже більше ніж у "Соляном Городке" Тору (цьому сприяли розорення Тору кримцями у 1696-97 рр.). Вірогідно, що це нове поселення у Бахмуті та розташовані тут солеварні, цар Петро Великий вважав важливою місцевістю, у зв'язку з чим своїм Указом від 31 квітня 1702 р. наказав: "Бахмутских жителей: Русских людей ведать торскому приказному человеку, а Черкас (казаков) Полковнику Изюмского Полку Шидловскому".

Таким був початок міста Бахмут та його соляного промислу.

План і опис Бахмуту того часу також можна знайти в описах поручика Петра Язикова із Білгорода, які він зробив у 1703 р. П. Язиков був присланий для огляду Бахмутського поселення по волі царській від воєводи на прохання стольника Ізюмського полковника Ф.В. Шидловського. У своїх описах про Бахмутське поселення він повідомляє наступне: "На новопоселенном месте, на речке Бахмут: жителей Русских, Торских и Маяцких и иных разных городов - 36 человек; Черкасов (казаков) Изюмского полка Торских и Маяцких жителей - 112 человек; Донских Казаков - 2, зашедших для варения соли. У тех всех жителей: 29 соловаренных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 амбаров, 48 куреней и землянок. ...От того города Тора до речки Бахмута, где построены соловаренные курени, дикой степью 30 верст".

Згадку про містечко залишив і Донський отаман Яким Філіп'єв, який у 1703 і 1704 рр. звертався в Посольський Приказ із новими чолобитними, в яких скаржився на ізюмців.

Поразка помічників К.О.Булавіна під Кривою Лукою 8 липня 1708 року призвела до повного руйнування Бахмуту військами Ф. Шидловського та винищення городян.

У 1712 р. до Бахмуту для охорони солеварень та жителів було приписано 1450 "черкас" у віданні Ізюмського полковника та були встановлені драгунські форпости у Ямполі і в Писаревої.

У 1718 р. солевидобування у Бахмуті було передано до Соляного Правління в Петербург, і з року в рік почало зростати. Але незабаром місто почало потерпати від епідемії чуми, солеvari та купці втекли з міста. уряд перервав усі стосунки з фортецею. Тому солеваріння було відновлено лише у 1721 р. Протягом 10 років прибуток від солеварень коливався від 30 до 69 тис. рб.

Воєвода капітан Г. Скорихін вказував, що на початку 30-х рр. XVIII ст., від нападів татар, хвороб і "поступлення в ландмилицію" з Бахмутської провінції вибуло 5741 чоловік. Внаслідок чого, Указом від 14 січня 1732 р., на прохання воєводи Г. Скорихіна до Бахмуту було приписано для заготівлі дров та видобування солі по 200 козаків від Ізюмського, Рибінського та Харківського полків.

У 30-ті рр. XVIII ст. фортеця Бахмут була обнесена земляними валами з бастіонами і мала два дерев'яні мости через річку. У форштадті розміщалися: два кам'яні льохи для пороху, хлібний магазин, приміщення грошової казни, цейхгауз для вогнепальної зброї з вогнепускальними гарматами, дерев'яні казарми, суддівське присутствіє, дерев'яний амбар для солі та постійний двір для купців. У фортеці мешкали 26 дворян, 51 особа духовного звання, 144 купці із 138 членами родин (серед них євреїв -

21), 492 міщан (серед них євреїв - 69), селян-кріпаків - 165, калмиків-мусульман - 69, відставних чинів після 25 років служби - 1.

За результатами доповіді Соляної контори уряд вирішив віддати соляні копальні в приватні руки, вважаючи, що це дасть змогу краще розвинути соляну справу.

В 1732 р. купець Василь Озеров і дев'ять компаньйонів отримали бахмутські і торські солеварні від уряду у "відкуп" на 10 років. За це вони повинні були платити щорічно 50 тис. рб. у казну та віддавати казні половину солі. Указ від 24 грудня 1732 р. встановлював: продажну ціну на сіль, спостереження за промислом і заводами крім воєводи і обер-офіцером із командою. Утримання казенних споруд, сковорід, колодязів і чищення їх після повеней здійснювати за рахунок компанії. Компанія отримувала право на випас худоби, дозвіл на вирубку лісу по Дінцю. Також повинні були ремонтувати фортецю, утримувати гарнізон та артилерію.

Сіль видобувалася "гаманна", "цуркова" і продавалася по 10 копійок за пуд, та "баранцова", яка виймалася із печей та із під сковорід - по 6 коп. за пуд. У Торі всі сорти мали вартість 11 коп. за пуд. Відкупники мали право віддавати сковороди в оренду: у Бахмуті - за 6 рб. на добу, у Торі - за 1,8 рб. Продаж донської та калмицької солі у слобідських полках була заборонена.

У 1732 р. караули у степу було замінено на козаків Бахмутського полку, як писав А. Скальковський, "созданного недавно". Місто мало 4 тис. десятин землі, капличку та три церкви: Троїцьку, Різдяно-Богородичну та цвинтарну, яка знаходилася за фортечним валом. Покровська церква на той час ще не була збудована.

В архівних документах того періоду також згадуються села, які виникли поблизу Бахмуту: с. Луганське, с. Кодемо поміщика Макара Ларіна, який мав у власності 4 вітряки та млин; с. Покровське, в якому на той час мешкало 689 чоловіків та 702 жінки. В селі було побудовано 2 вітряки.

У 1735 р. Бахмут відвідав управитель Малоросії генерал-лейтенант князь Шаховський, який за дорученням імператриці Ганни оглядав соляні варниці. Він відзначав, що населення дуже постраждало від чуми, втечі на Запоріжжя, та від призовів до ландміліції (Засічної лінії з 1731 р.), а також від полонів татар.

У 1741 р. маяцькі, торські та бахмутські козаки-солеvari почали отримувати платню з казни нарівні з Бахмутським полком. А незабаром всі ці розряди місцевих козаків: торських, маяцьких і бахмутських були об'єднані разом для підсилення Бахмутського кінного козацького полку.

У 1744 р. за скаргами населення на коменданта підполковника Спешнева, до Бахмуту прибув камер-радник Юнкер та інженер-майор Мазовський. Вони також прибули і для відновлення роботи торського заводу.

Юнкер описав солеварні заводи. Вони мали 12 відерні підйомні машини. Варіння солі починалося з ранньої весни. Робочих рук не вистачало, для налагодження сковорід прислали ковалів-майстрів тульських заводів за особливим імператорським Указом. Бахмутський промисел з кожним роком ставав все біднішим.

Тому з 1754 р., у зв'язку з малим видобутком солі уряд, за клопотанням гетьмана К. Розумовського, дозволив ввозити до Малоросії сіль з Криму через Запорізьку Січ.

В 1759 р. за поданням генерала І. Хорвата (Нова Сербія) до Бахмуту прибув радник Лодигін. Він зазначав відсутність у Бахмуті казенного солеваріння та "відкупників". Але приватних промисловців, на його думку, було достатньо. В 1765 р. їх нараховувалося по списках до 1000 чоловік.

На початку 60-х рр. XVIII ст. Росія мала потребу в 2 млн. пудів солі. 1,5 млн. пудів солі привозили з Польщі, Криму та Кубані, а 500 тисяч пудів повинні були видобувати у Бахмуті та Торі. Але цього, за визначенням М.В. Ломоносова, ніколи не було. Кримська сіль коштувала 30 коп. за пуд.

У 1765 р. імператриця Катерина II наказала брати сіль полкам Української лінії з Бахмуту. Проти такого насильного продажу був генерал-губернатор Новоросії фон Брандт. Він вважав такий продаж невідгідним.

Під час російсько-турецької війни у Бахмуті та Торі побував з еспедицією академік Гільденштедт. Він вказував на гниле повітря у Бахмуті, на необхідність чистити колодязі та будувати градири.

Антон Гільденштедт - автор першого опису і характеристики ґрунтів, рослинності і тваринного світу південноросійських степів, першим пояснив походження чорнозему, вперше описав ряд до того невідомих хребетних (сліпець, новий вигляд ховраха і ін.).

Гільденштедт - один із перших європейців дослідив побут і культуру осетин, інгушів і інших північно-кавказьких народів.

Вчився медицині у Франкфурті-на-Одері.

Докторське звання отримав в 1767 р. в Берліні.

З 1769 р. Гільденштедт - ад'юнкт по натуральній історії, в 1771 р. - професор, в 1774 р. - академік. Президент Вільного економічного Товариства (з 1780 р.).

Не встигнувши видати опис своїх мандрівок, Гільденштедт помер від тифу внаслідок зараження під час лікування сусідів будинку у Санкт-Петербурзі у віці 36 років у 1781 р. Брав участь в академічних еспедиціях 1768-1774 р., очолював 2-у Астраханську еспедицію. Гільденштедту було доручено обстеження Кавказу в межах Астраханської губернії того часу.

Час перебування Гільденштедта на Кавказі збігся з російсько-турецькою війною 1768-1774 р., і це визначило підвищену увагу дослідника до питань військово-стратегічного характеру.

Гільденштедт чітко усвідомлював власні інтереси і цілі в регіоні, повною мірою і з великою ретельністю виконав покладену на нього місію, досліджував витоки Двіни, Дніпра, Волги і Дона; нижню Волгу, Кавказ; пониззя Дону і узбережжя Азовського моря; деякі райони України.

У 1776 р. у промові на 50-річний ювілей Академії наук, виголошеній французькою мовою, Гільденштедт говорив: "Багато відкриттів академіків суть розумові і зумовлені для одних учених, але вони не даремні будуть і для наших нащадків. Інші, навпроти, мають безпосередній вплив в цивільний добробут сучасників наших, і кількість сих останніх відкриттів також вельми велика. Золоте століття Росії, в благословенне царювання всеавгустійшої Катерини II, був поднесений вельми корисними для нинішніх жителів Імперії фізичними відкриттями Росії академіки по високому велінню її Імператорської Величності, мандрівниками. Він дав "свідчення таких спостережень фізичних і економічних, що можуть бути безпосередньо Вітчизні корисними сотоваришами моїми і мною". Дослідники знаходять у промові цікаві і яскраві передбачення майбутнього. Вперше вкавано на значення донецького кам'яного вугілля, на каспійського оселедця, на бахмутську сіль.

На початку 80-х рр. катеринославський купець Василь Терент'єв звернувся до Азовського губернатора із проханням віддати йому бахмутський промисел в оренду. До губернатора викликали коменданта Бахмуту полковника Івана Шабельського, який вказав на неможливість відновлення солеваріння та неприпустимість знищення лісів по Дінцю.

А. Скальковський вважав, що ліси у Бахмутському та Слов'яносербському повітах були винищені переважно у 1752 - 1769 рр.

У своїй доповідній записці Катеринославському губернатору Бахмутський комендант І. Шабельський писав: "город Бахмут лежит между двумя горами в низменном месте... церковей четыре: каменная и три деревянных. Купцов 168, мещан - 138, цеховых - 21, разного звания жителей - 1437. В городе за год проходит 4 ярмарки: февраля 2 в день Сретения Господнего; июня 29 в день апостолов Петра и Павла; сентября 8 в день Рождества Богородицы; ноября 24 в день великомученицы Екатерины, длятся дней по пяти... Соляных источников два, приносят больше казне убытка... воздух от источников в летнее время сгущен и противного запаха и не здоров... Здесь располагается уездное правление. Близ города находятся меловые, алебастровые, аспидного, точильного и других камней горы в которых быть и металлам, каменное уголье, но не

созрелое... В уезде состоят поселенные Волоской (с. Верхне), Иллирической (с. Залізне) полки".

Шабельський відзначав, що основне заняття населення - рільництво та скотарство. Населення також займається виловом різної риби, звірів. Є тут добра питна вода, ліси, які сильно вирубані у зв'язку з солеварінням. Саме цей документ використано при написанні "Опису міст та повітів Азовської губернії" ("Записки Одеського товариства історії і давнини", т. I.). А. Скальковський вказував на авторство І.В. Шабельського.

Бахмутський купець Василь Терентьєв також пропонував взятися за відновлення солеваріння.

Катеринославський губернатор 21 грудня 1782 р. відправив до Петербурга прохання про ліквідацію бахмутських заводів. У "Описі", що в І-й половині ХІХ ст. зберігався у архіві Катеринославського губернського правління (за посиланням А. Скальковського), перераховано майно бахмутських солеварень: варниць - 2 розміром 33 х 4 сажнів, сковорід залізних - 11, нових - 3, печей - 10, басейнів з дерев'яними стінами - 2, дерев'яних корит - 41, кувів - 19, тяглової худоби - 70 коней та 30 волів. Колодязь "Кирилівський" мав 12 машин із 2 колесами, 2 сараї, колодязь "Хайлівський" мав сарай із 6 насосами. Все це майно було оцінено у 10 тис. рб., на торгах продане за 12 тис. рб.

Наприкінці ХVІІІ ст., у зв'язку із зростанням цін на сіль, Сенат приймає рекомендації про відновлення бахмутських промислів.

Статський радник, вчений-мінеролог Гаскойне спочатку був доглядачем Сиваських соляних промислів. Після дослідження покладів залізної руди та кам'яного вугілля ("О копиях бахмутских и поисках металлов") Гаскойне звернувся до Потьомкіна з проектом будівництва ливарного заводу, але тільки після "контрактування" на ливарних заводах Петербургу Платон Зубов як фельдмаршал і намісник Новоросії отримав Наказ Катерини від 14 листопада 1795 р. про будівництво Луганського ливарного заводу, було виділено 650 тис. рб. та приписано 2400 майстрів та робітників.

Імператор Павло І в 1797 р. доручив директору Луганського ливарного заводу Гаскойне провести обстеження бахмутських варниць, перебудувати печі і відлити чавунні черени, сковороди. Згодом, в 1798 р., імператор Павло І за результатами доповіді головного директора Берг-канцелярії, та враховуючи закладку Штеричем вугільної копальні у мастьку на річці Білій, що в 22 верстах від Луганського ливарного заводу, велів зробити спробу відновлення бахмутських та торських солеварень і видав Указ: "оставленные Бахмутские, Славянские солеварни возобновить".

У 1799 р. міністр внутрішніх справ граф В.П. Кочубей по Указу імператора Павла І розпорядився, щоб Катеринославський губернатор і

Соляна контора почали роботи в Бахмуті. Сенат відпускає 9278 рб. на чищення колодязів, кладку печей, виготовлення залізних клепанних чренів (сковорід).

Маркшейдер Чернявський заклав у Бахмуті першу бурову свердловину, відправив до Петербургу міністру фінансів Чернишову зразки кам'яної солі. Смерть імператора Павла зашкодила подальшим роботам в Бахмуті.

Костромський майстер солеваріння Ашитков отримував оклад по 10 рб. на місяць. Майстра спіткала невдача - через неправильно побудовані печі і сковороди "досвід зробити було зовсім неможливо", а губернатор доносив до Петербургу "...дія кам'яного вугілля... вельми швидко пропалює і псує кислотою залізний чрен". Невдачі в Бахмуті привели до запитів з Петербургу "якої поведінки майстер Ашитков і чи майстерний у своєму ремеслі?". В 1805 р. Ашиткова засудили "за розкрадання з соляного магазину і кузні різних речей".

Сенат відпускає 9278 рб. на чищення колодязів, кладку печей, виготовлення залізних клепанних черенів, сковорід.

Кінець ХVІІІ ст. став часом закриття солеварень і запусіння фортечних споруд. Після приєднання Криму до Росії Бахмут опинився в "глибокому тилу".

Приєднання Криму відкрило доступ тисячам чумаків до дешевої сиваської солі "кримки". Сіль "бахмутка" вимагала викачування ропи з колодязів, їх ремонту, величезної кількості дров і доставки кам'яного вугілля. На багато верст навкруги Бахмуту були вирубані ліси байрачного типу, почалася вирубка по Дінцю.

Французький письменник Дюма в середині ХІХ ст. по дорозі до Астрахані описує здобич солі "кримки": "...ці озера наливаються водою весною, коли тануть сніги, влітку підчас проливних дощів. Тут же розчиняється кількість донної солі і солі в шарах, на яких покоїться маса води, наступає велика спека і вода випаровується, залишаючи широкі слої солі, що кристалізується... робітникам залишається лише підчиплювати її лопатою і кидати на вози".

На обсяг здобичі самосадкової солі впливали кліматичні аномалії, в дощові роки її ядобуток різко падав.

У царювання Олександра І з прожектми про відновлення солеваріння в уряд зверталися В. Шостак, Д. Бродський, купець І. Зайцев, міщани брати Білоусови, титулярний радник Башинський, поручик О कोरोков, міщанин Ольшанський. Деякі з них вирішили відновити солеваріння, засноване на заготівці дров в районі Маяк і Святогірського монастиря. Надвірний радник Костянтиноградського повіту К. Бродський

припускав використання кам'яного вугілля, наймання на варниці місцевих жителів, в'язнів бахмутського тюремного замку (зłodіям на відробіток вкраденого, що відбувають "за дрібні вини"). Сіль, що видобувається, повинна була коштувати не вище 40 коп. за пуд для жителів Бахмутського і Ізюмського повітів. Автор проєкту хотів від властей тільки заборони ввезення сюди "кримки".

Уряд Олександра І в 1808 р. доручає директору Луганського ливарного заводу Якову Християновичу Нілусу вивчити питання про відновлення солеваріння в Бахмуті і Словянську. У квітні 1808 р. міністр внутрішніх справ О.Б. Куракін доручає Катеринославському цивільному губернатору дійсному статському раднику К.С. Гладкому і Слобідсько-Українському цивільному губернатору в Харкові дійсному статському раднику І.М. Бахтіну доручити "пану обербергтауптману Нілусу, щоб він прийняв на себе працю або підлеглому зняти план Бахмутських і Слов'янських соляних варниць і зробити топографічні оних описи". У червні 1808 р. Яків Християнович Нілус побував в МВС в Петербурзі і відправив листи з свого боку Харківському і Катеринославському губернаторам. І.И. Бахтін відправив в Словянськ з Чугуєва губернського землеміра Драгомира "доставити ґрунтовний топографічний опис колишнім Слов'янським варницям, на яких соловаріння мусить поновитися за допомогою земляного вугілля". Доручення допомагати Я. Нілусу було дане і Ізюмському земському справнику. Далі благих намірів і доручень скласти плани і описи справа в 1808 р. не пішла. Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. уряд знов робить спробу відновити солеваріння в Торі і Бахмуті. 10 травня 1813 р. військовопоселеній села Хрестище Федір Ольшанський звернувся до Слов'янського городового ратнера Навроцького з пропозицією узяти солеварні "на наступних кондиціях: відновити ті варниці власним коштом, не вимагаючи від казни ніякої допомоги і винагороди (протягом 4 років), а по приведенні їх в справність і порядок солеваріння з джерел і озер йому одному з виплатою в казну акцизу", який складеться в той момент ще 6 років по 60 рб. "Слов'янським жителям з джерел соляної води бочками і бочонками не брати", сіль продавати за вільними цінами. "Уряд має право віддати їх кому іншому на яких заманеться буде умовах". Ольшанський через 10 років "зобов'язаний здати оні беззаперечно". Міністр фінансів Росії і Департамент гірничих і соляних справ наказали в листопаді 1813 р. ратнеру Словянська у присутності справника і стряпчого повіту, після "розпублікування" оголошення про торги, провести конкурс "між жителями міста Словянська". 26 листопада 1813 р. торги відбулися, в них брали участь особи різних станів - купець Кисильов, купецькі сини Іван Рогозін і Іван Пятирובльов, міщанин Опанас Канішев, військовообиватель

Федір Ольшанський, прапорщик Захаде, прапорщик Карпов, обиватель Газін, поміщиця Марія Андрійовна Павліщева. Якщо Карпов запропонував платню за "оренду" джерел 1000 рб. на рік, купець Кисильов 1170 рб., міщанин Канішев 1580 рб., то капітан Тренер за дорученням М.А. Павліщевої запропонував 1600 рб. і виграв торги. 2 січня 1814 р. з Петербургу послідувало розпорядження до Харкова і Катеринослава для "розпублікування, що бахмутські і слов'янські казенні запусілі соляні варниці запропоновано для відновлення на них соловаріння віддати у володіння приватній особі... деякі просили віддати їм зазначені варниці в утримання". Департамент гірничих і соляних справ вказував, що "в представлених умовах ухвалювалося запозичити ліс з казенних дач, якого дозволу по безлісості тамошнього краю неможливо". Уряд, Міністерство фінансів не поспішали віддавати варниці навіть в приватні руки, поставивши умову претендентам узяти разом і Слов'янські і Бахмутські джерела. Була пропозиція в 1817 р. узяти джерела "у вічне і потомствене володіння..., зобов'язавши платити після закінчення пільгових 6 років по 40 копійок з пуду проданої солі". Уряд встановив з жовтня 1817 р. восьмимісячний термін для нових "заявок відновити виробництво солі на вигідних для казни умовах". Казенній Палаті в Чугуєві пропонувалося опублікувати, щоб "з чесних людей з'явилися охочі заснувати виробництво солеварень власним утриманням для обігу солі на вольний продаж". Цікаве листування в січні-лютому 1818 р. між Слобідсько-Українським губернатором і міністром фінансів, де запитувалося: від якого терміну вважати 8 місяців? Міністр роз'яснив - з жовтня! "Торги бахмутськими джерелами разом із слов'янськими, і разом одній особі віддати!". Проте, Слов'янські варниці були віддані М.А. Павліщевій, а ізюмський справник доносив Слобідсько-Українському губернатору про те, що "з оних тільки озер" в Словянську можна виварювати в рік 1800 - 2200 пудів солі". Департамент гірничих і соляних справ вирішив знов повернути фахівців Луганського ливарного заводу. Тут починав працювати з 1816 р. переведений до Гірничого Департаменту чиновником з особливих доручень і секретарем Департаменту Є.П. Ковалєвський. 19 грудня 1817 р. бахмутський городничий Миронов повідомляв, що "у середині тамошнього міста неподалік річки за течією оної ліворуч два соляні колодязі, які при існуванні в колишній час заводів солеварених були обкладені дерев'яним зрубом". Колодязі мали глибину до 15 аршин, викачування ропи велося 12 кінними насосами, "сіль виварювалася через коліванську чашу і виходило в оній в добу по 120 і 130 пудів на одній сковороді, яких в минулі часи було числом до 120". Городничий Миронов так описує стан солеварень - "по

знищенню заводів і з продажем будов, ті колодязі залишалися без жодного нагляду, згодом часу засипані землею, засмітилися мулом, річковою водою і тепер знаходяться в такому положенні, що ледве можна їх визнати такими, що є в наподоб'ї ям".

28 лютого 1818 р. Департамент повідомив Слобідсько-Українського губернатора, що "вважає за необхідне оглянути на місці бахмутські і слов'янські ключі, покладаючи виконання цього на урядовця обергіттенфервальтера 8 класу Ковалєвського". Євграф Петрович Ковалєвський (якому тоді було 28 років) звернувся до Харківського губернатора "по-перше наказати земському справнику, щоб він після прибуття моєму на місце доставив мені відомості про соляні джерела як колишньої розробки, так по яких проводиться солеваріння, в що обходиться пуд солі промислового виварювання, і в що обходився він раніше, коли знаходилися при джерелах насоси і градирні, що коштують дрова і звідки оні, як дорого продаються будівельний ліс і цегла?". Є.П. Ковалєвський просив і Катеринославського губернатора зобов'язати бахмутського городничого Бабенка "надавати подібне впомоществованіє при випробуванні бахмутських джерел", виділити "працівників для пошуку за допомогою земляного буру джерел", що завалилися, оскільки геолог вважав, що "запустити колодязі солеварень в дію можливо шляхом розкопок на місцях колишніх колодязів". Для фінансування робіт Є.П. Ковалєвського пропонувалося витребувати з таємного радника в Чугуєві Теплова за утримання майстра Луки Кримановського 1750 рб. недоїмки в Казенну палату. В роботі-звіті "Історичні і статистичні відомості про Слов'янські і Бахмутські соляні варниці" в Журналі МВС Є.П. Ковалєвський писав - "соляні джерела на лівому березі річки Бахмут - 2 колодязі в сажнях десяти від русла поблизу кріпосного валу... квадратні, один глибиною сажень 10, а інший менше...". Чрени вміщали до 360 відер ропи, сіль випаровувалася за 4 години, 6 разів на добу, днів йшло до 4 кубічних сажнів, при чрени працювали по 2 солевари, одержуючі 1 копієчку з пуду". Є.П. Ковалєвський заклав бурову свердловину у старого колодязя солеварні і визначив, що на глибині 8-9 сажнів (приблизно 15-17 м) знаходиться щільний вапняк "важко бурити і соляний росіл, вийнятий з свердловини росіл показав 5 градусів". Помітимо, що дослідники історії Бахмуту завжди зв'язували виникнення солеваріння з існуванням поблизу річки в пластах вапняків карстових провалів, що доходять до шару кам'яної солі. Якраз, Є.П. Ковалєвський першим припустив існування в Бахмутській долині могутніх пластів кам'яної солі для промислової розробки.

Є. П. Ковалєвський

М.С. Воронцов

Євграф Петрович Ковалевський (10 (21) грудня 1790 р., село Ярошевка Харківського повіту - 18 (30) березня 1867 р., Петербург), директор Гірничого корпусу, з 1830 по 1836 р. губернатор Томська і головний начальник Коливанських і Алтайських заводів, сенатор; з 1856 р. - опікун московського учбового округу. З 1858 по 1861 р. - міністр народної освіти. Закінчив Гірничий кадетський корпус в Петербурзі із золотою і срібною медалями (1810 р.).

- 1826 р. - член Гірничої ради Департаменту гірничих і соляних справ Міністерства фінансів.

- 1834 р. - генерал-майор.

- у 1837-1839 роках - директор Департаменту гірничих і соляних справ і член мануфактурної ради.

- з 1839 р. - Почесний член Харківського університету.

- 1843 р. - таємний радник.

- у 1843-1856 роках - сенатор.

- з 1856 р. - Почесний член Академії наук.

Активний учасник університетських реформ - було впроваджено в життя "Високе дарування особам, що відчувають покликання відкривати приватні учбові заклади" (1857 р.). У 1858 р. відкрилася перша в Москві приватна гімназія Ф. Креймана.

У 1856-1858 рр. - Голова Московського цензурного комітету, член московського відділення Головної ради жіночих учбових закладів (1858).

- у 1858-1861 рр. - Міністр народної освіти.

Це був перший міністр народної освіти, призначений імператором Олександром II, напрям, даний Ковалевським своєму відомству, гармонував з великою епохою реформ. Ковалевський висунув на перший план турботу про народні училища, недільні школи і т. п., але із-за нетривалості свого управління встиг зробити небагато.

- з 1859 р. - Дійсний таємний радник.

- з 1861 р. - Член Державної ради.

- з 1862 р. - Президент Вольного економічного Товариства.

- Автор книги "Досвід досліджень геогностических в Донецькому гірському кряжі, "Гірничий журнал", 1827, кн. 2

9 грудня 1819 р. Департамент оголосив "про залишення Бахмутських соляних джерел в дійсному їх положенні". В 1841-42 рр. тут працювала експедиція англійця Мурчисона.

Спроби видобування солі в Бахмуті продовжувалися. З "Справи Департаменту гірничих справ" відомо, що в жовтні 1860 року син купця 3-ї гільдії Степан Аристархович Іваницький із Словянська звернувся до імператора Олександру II з проханням: "займаючись в місті Словянську солеварінням... придбав знання в розшуках в надрах землі соляних джерел..."

проїжджав по бахмутському вигону помітив в деяких місцях повинні знаходитися такі...". Бурінням свердловини Іваницького в 1833 р. керував інженер Кондратьєв.

За проханням С.А. Іваницького Бахмутський магістрат виділив 4 десятини землі з орендною платнею в рік 12 рб. сріблом. Іваницький просив царя звільнити його від сплати акцизу на сіль, що здобувається, протягом 12 років.

У 50-ті рр. XIX ст. акцизний податок стягувався з продажу горілки, цукру, тютюну, солі, чаю і інших товарів, входив в ціну товару. Горілочна частка акцизних надходжень в державному бюджеті Росії в 50-60 млн. рб. на рік складала до 30-35% річних надходжень. Уряд передав прохання С.А. Іваницького в міністерство фінансів, звідки в 1861 р. прийшла відповідь, що "клопотання його, як не відповідне-користі казни, підлягати задоволенню не може". Іваницькому наказували вступити в купецький стан в Бахмуті. Після цього з Бахмуту від Іваницького і бахмутчан царю знов прийшли прохання не "залишити милостивейшим рішенням представити можливість бути в числі корисних громадян, прагнучих до суспільного блага". "Якби предмет цей не був зв'язаний з народними вигодами цілого суспільства, я не наважився б звернутися... мабуть в цій справі Богу бажано ошчасливити мене, Государ, бути корисним Вітчизні" - купець витіювато міркував про користь "місцевості" від його побудованого заводу, "сотні душ матимуть кращі засоби для того, щоб утримувати себе з сімействами".

Майже два роки вів безуспішне листування з урядовцями Петербургу С.А. Іваницький, дістаючи відмову за відмовою.

Існує ряд монографій та статей дорадянських дослідників В.С. Зіва, П.В. Оля, І.В. Фолішевського, сучасних українських авторів Ю.В. Макогона, Р.А. Бакланова, В.І. Овіннікова по питанню розвитку солевидобування.

Важливим центром чорноморської торгівлі Росії був Таганрог. В 80-ті роки XIX ст. через порт вивозилося товарів на 8,7 млн. рб. Серед постачальників могли бути і бахмутські купці, мали ділові зв'язки з таганрогськими.

Ще з 40-х рр. у Ростові фірма Раллі та Скараманги постачала овечу бавовну за кордон. Фірма мала Торгівельний Дім у Москві.

23 січня 1866 р. газета "Ведомости Ростовской городской Думы" повідомила, що неогоціант Іван Петрович Скараманга затверджений Почесним громадянином міста Ростов. У 1871 р. І.П. Скараманга заклав свердловину на північній околиці Бахмуту, що дала дані про могутній шар солі під містом. Роботами керував генерал-майор-інженер В.Г. Єрофєєв.

Єрофєєв (Василь Гаврилович (1822-1884) - геолог, гірничий інженер. після закінчення курсу (1842 р.) в гірничому інституті, завершив свою геологічну освіту у Франції. Службова діяльність Єрофєєва пов'язана з гірничим інститутом, в якому він довгий час був професором палеонтології і займав послідовно ряд адміністративних посад, до звання директора включно. У 1883-84 рр. директор геологічного комітету. Найбільше практичне значення мають дослідження Єрофєєва в Славяно-Бахмутській соленосній області, які привели до відкриття багатого покладу кам'яної солі біля Брянцовки.

У 1871-1872 рр. при бурінні свердловин був присутній професор-геолог Харківського університету О.В. Буров, про що написав в "Гірничому журналі" (т.1, 1873 р.).

Для вирішення питання про перспективність видобутку кам'яної солі урядом 1876 р. було збудовано дві бурові свердловини - біля с. Брянцевки, що в 10 верстах від м. Бахмуту, отримали 49 сажнів чистої солі.

Статистики губерньського земства наводять відомості про другий солевиварювальний завод Віктора Михайловича Онуфрієва у його маєтку с. Большекузьмівці. У 1881 р. було закладено ствол кам'яносоляної шахти, але на глибині 9 сажнів пішла вода і роботи припинили. Натомість заклали шурф на 15 сажнів та пробурили свердловину до 66 сажнів у жовтні 1882 р. На будівництво заводу В.М. Онуфрієв витратив 40 тис. рб., на свердловини 50 тис. 18 липня 1884 р. завод було збудовано-цегляний на 2 поверхи, у нижньому 2 печі з трубою, на верхньому поверсі 2 чрени (працював один). Вода подавалася у свердловину підземною галереєю з недобудованої шахти, насос паровий у 10 к.с. викачував на добу 25 тис. відер ропи (розмивалася квадратна сажинь кам'яної солі). Ропу заливали у чрен 20x9 сажнів, ємністю 3000 відер, кипятили 12 годин, отримували 600 пудів солі за добу. Сіль вигрібали мотиками на довгих держаках. Річний видобуток солі мав становити 120-140 тис. пудів солі. Завод працював у 2 зміни-3 робітники (25 рб. на місяць) у зміну, солевар (60 рб.), помічник (30 рб.). До персоналу належали керуючий, коваль з помічником, водовізник, охоронець, Робітники мешкали у бараці, були з с. Парасковіївки.

У Званівській волості у маєтку Гаврилова варили сіль.

Криза 1884 р. призвела до використання тільки 5 чренів з 14 (систем Ланге та Перре). Кожен давав по 700 пудів солі. Мав розміри 36x12 аршинів. Концентрація росолу становила 25%, для хімічного очищення вапняним молоком його зберігали у 2 ємкостях по 100 тис. відер. Росол викачували насоси з паровими двигунами та машинами по 25 кінських сил, об'єм викачування ропи становив 25 тис. відер на добу, були ще 3 резервні машини.

Коли почалися проблеми із збутом солі, що не поступалася за якістю англійській (Ліверпуль) і "кримці", міський Голова В.А. Ангеліді відзначав, що "публіка не звернула увагу на якість солі і по звичці купує іншу, тому що... продається дешевше".

У 1875 р. у Росії видобувалося 4 млн. п. кам'яної солі та 14,4 млн. п. виварної.

В 1883-1884 рр. студенти ІУ курсу фізико-математичного факультету Харківського університету обстежували завод Скараманги.

В 1881-84 рр. на солевидобуванні в Бахмуті працювало 72 сімей з міста, 73 з Луганської, Зайцівської, Званівської, Покровської, Камішувахської, Лисичанської волостей, 24 з Павлоградського, Катеринославського, Ростовського, Слов'янсько-Сербського повітів, 172 сім'ї з Курської, Калузької, Харківської та інших губерній.

Робочій день з травня по серпень становив 14 годин, зимою та восени 9 годин. Технічний персонал складала 2 керуючих, механік, касир, кореспондент, 4 прикажчика.

Криза 1884 р. призвела до використання тільки 5 чренів з 14 (систем Ланге та Перре). Кожен давав по 700 пудів солі. Мав розміри 36x12 аршинів. Концентрація росолу становила 25%, для хімічного очищення вапняним молоком його зберігали у 2 ємкостях по 100 тис. відер. Росол викачували насоси з паровими двигунами та машинами по 25 кінських сил, об'єм викачування ропи становив 25 тис. відер на добу, були ще 3 резервні машини.

Чрен-сковорода представляв, за описом В.П. Горшкова по кресленнях заводів XIX-XX ст., велике корито, зроблене з котельного заліза завтовшки 6-8 мм. Чрени мали прямокутну форми 6-8x10-12 м із стінками заввишки 0,4-0,5 м. Для зручності вигрібання солі стінки мали кут 110-115 градусами; бічні стінки чрена були вертикальними. Виготовлявся чрен з прямокутних пластин заліза - полиць 10 x 10 - 20 вершків, завтовшки 7 мм. З'єднувалися полиці заклепками діаметром 16 мм. в кузні.

Чрени встановлювали у варницях на стінки "жарових" ходів печей. Жарові ходи печі розташовувалися під чреном по всій довжині.

З довгих сторін чрену знаходилися "полиці" - дерев'яний настил-ковпак з витяжною трубою, на якому сушили сіль.

Полиці ділилися дерев'яними стінками невеликої висоти на секції. Дрова - колоди завдовжки в 1,5 аршина після розжигу топки рівно укладалися на всю висоту.

Новий чрен нагрівався до 80 градусів, щілини промазували житнім тістом. Після цього він заливався розсолом на висоту 4-5 см. і поступово висота рідини доходила до 20 см і температура до 105-108°C. Розігрів чрена тривав 4-5 годин.

З підвищенням концентрації починали виділятися вуглекислі солі кальцію, магнію, гіпс і інші домішки, які осідали на дно у вигляді кірки чорного каменя. Через 5-6 днів варіння товщина чорного каменя досягала 3-5 см, він викликав перепал металу, деформацію і пропалення, метал нагрівався до червоного коліру. Розсіл потрапляв на розжарені плити і проїдав їх.

На дні чрена кристали позаренної солі "винімальщики" підтягували скреблами до похилих країв сковороди. Було 2 гребля, що відрізнялися довжиною держака від 3 до 6 м.

Сіль лопатами викидалася на полиці. Після того, що сіль підсушували на полиці її зсипали в мішки на склад - "магазю".

Чищення чрена передбачало видалення чорного каменя: очищали поверхню від солі і заливали прісною водою для розпушування каменя, через 3 години воду спускали, починали "отколотку" каменя.

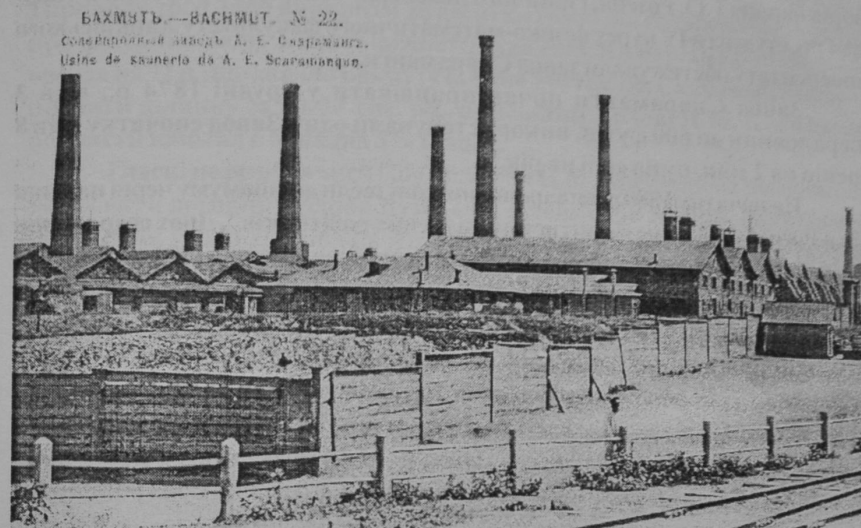
При прогоранні дна замінювали полиці, зрубували заклепки, нова полиця встановлювалася по отворах знизу чрена, вставлялися розжарені заклепки, ричажковим ковадлом заклепки розковувалися.

Складовою частиною варниці була піч. Довжина колосникових грат в топках 3,3 м. Топок на 1 чрен було 2 з двома дверцями в кожній. Внутрішня поверхня топки, склепіння і перший газохід викладалися з вогнетривкої цегли, а решта кладки чревна виконувалася з червоної цегли.

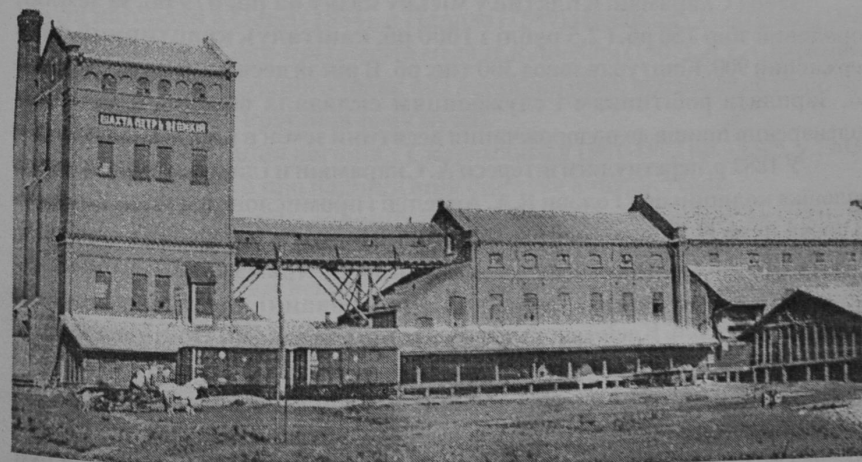
Коли почалися проблеми із збутом солі, що не поступалася за якістю англійській (Ліверпуль) і "кримці", міський Голова В.А. Ангеліді відзначав, що "публіка не звернула увагу на якість солі і по звичці купує іншу, тому що... продається дешевше".

На початку 1880 р. виварювання солі звели до мінімуму через падіння цін в Росії і "щоб не позбавитися досвідчених робітників". Двох свердловин для отримання ропи не вистачало, довелося пробурити нову в 1883 р. глибиною сто сорок шість метрів для закачування води, що розмивала соляний пласт.

30 червня 1873 р. міський Голова В. Ангеліді укладає з І.П. Скарамангою контракт строком на 81 рік. І.П. Скараманга отримує 5 десятин землі вигону, за що він повинен був платити в перші 10 років по 200 рб. в рік, потім по 300, 400, 500 в кожному десятиріччі, після 30 років - по 1000 рублів, після закінчення терміну контракту завод ставав власністю Думи і міста. За основу проекту заводу в Бахмуті були узяті проекти заводу в Шененбекі (Прусія) потужністю в 800 тис. пудів солі на рік, в Нансі (Франція) потужністю до 1,8 млн. п. На будівництві працювало 215 бахмутчан, подарунки І.П. Скараманги привернули до будівництва увагу міністра державного майна графа П.О. Валусва, директора Департаменту

Солевиварний завод І.П. Скараманги

Голандська соляна копальня «Петро Великий»

зборів барона Г.О. Розена, гірничого інженера - генерала Єрофєєва. В 1883-1884 рр. студенти ІУ курсу фізико-математичного факультету Харківського університету обстежували завод Скараманги.

Завод Скараманги почав працювати у грудні 1874 р., мав 3 свердловини до 600 футів, використовували одну. Завод спочатку мав 8 чренів на 2 млн. пудів солі на рік.

На початку 1880 р. виварювання солі звели до мінімуму через падіння цін в Росії і "щоб не позбавитися досвідчених робітників". Двох свердловин для отримання ропи не вистачало, довелося пробурити нову в 1883 р. глибиною сто сорок шість метрів для закачування води, що розмивала соляний пласт.

Скараманга з метою зниження ціни на сіль звертався в міністерство фінансів про звільнення від акцизу на 10 років, починаючи з 1875 р. до створення содового виробництва, що забезпечило б Росію на 80% вітчизняною содою і що дало роботу 500 робочим Бахмуту. Невдачі на заводі, збитки, клопоти могли підкосити здоров'я І.П. Скараманги, бо в 1879 р. він помер. Завод став власністю його дружини Агрії Єгорівни. Вона розширила виробництво, встановивши замість 5-19 сковорід-чренів.

Виробництво виварної солі мало собівартість: на отримання одного пуду солі йшло 5 відер росолу за ціною 0,25 коп., (пуд - 1,25 коп.) Пуд вугілля коштував 11,5 коп., на пуд солі йшло 20 фунтів - 5,75 коп. На 2 сковородах-чренах працювало 18 робітників, виробляли 300 тис. пудів на рік, заробітна платня робітників становила 5400 рб. (тобто 25 рб. на місяць), у пуді солі платні - 1,46 коп. Інші витрати на пуд солі 1 коп. Таким чином, собівартість пуда складала 9,46 коп. Власник заводу мав ? копійки чистого прибутку з пуду.

Завод Скараманги платив у міську казну на рік 679 рб. за землю, городовий збір 750 рб. (2,5 рублі з 1000 рб. капіталу), квартирний 600 і державний 900. Коштував завод 300 тис. рб. В рік за десятину платилося 73 рб. Зарплата робітникам і службовцям складала 60 тис., а початок солеварення привів до подорожчання десятини землі в повіті з 25 до 80 рб.

У 1882 р. перетнулися інтереси А. Скараманги і давнього партнера її чоловіка колишнього Голови В.А. Ангеліди і промисловця, купця 2 гільдії і Голови Думи Й.М. Клейменова. Саме "адвокатом" Скараманги-Ангеліди і супротивником Й. Клейменова виступив С. Крамарев. С. Крамарев звинуватив Клейменова фактично в лобіюванні своїх інтересів по видобуванню солі. Клейменов уклав договір з селянами Покровського 6 серпня 1880 р. на 30 років оренди 13,8 тис. десятин з платнею по 1600 рб. на рік (75 коп. дес., 8 рб. на рік), правом монополії на видобування солі і забороною кому-небудь ще будувати дороги на цій землі. Через 30 років Клейменов залишав селянам тільки будівлі, а всю техніку повинен був забрати собі, демонтувати.

Після смерті І.П. Скараманги в 1882 р. його удова звернулася в Думу з приводу того, щоб викупити 25 десятин землі під солеварним заводом і про фіксацію збору 3 коп. з кожного пуда солі. Як варіант розглядалася оренда на 72 р., що давало Бахмуту більше 740 тис. рб. Скараманга просила продати ділянку за 20-30 тис. рб., а міському Голові Й.М. Клейменову покласти капітал в банк під 3% річних.

Гласні не розібралися і під впливом Й.М. Клейменова відмовилися змінювати договір, Голова Думи І.М. Клейменов заявив, що у момент укладення угоди хворів і не міг вплинути на її зміст (5 липня 1871 р.). Земля спочатку віддавалася в оренду на 15 років, але в 1874-79 роках завод мав одні збитки. До того ж після закінчення терміну оренди Скарамага повинен був віддати завод місту, не отримавши прибутку від вкладених 100 тис. рб. Гласний Ліпар запропонував розтиражувати нову угоду зі Скарамангою, роздати гласним і залучити юристів.

Почесний громадянин і колишній Голова В.А. Ангеліди подав в Думу "Записку", де разом з проханням А. Скараманги запропонував передавати у оренду городові землі справа і зліва від мосту в Ільїновці через р. Бахмут-від маєтків Кишинської і Глефтеєнко до земель покровських селян і від Ільїновки до маєтку Смольянінової. Ангеліди вважав, що видобування солі зросте з 4 до 10 млн. пудів, а міська казна одержуватиме щорічно за оренду земель до 50 тис. рб. Підприємці могли б уздовж залізниці у Ступках одержувати по 50 десятин землі на 70-80 рр., вивоз солі коштував би з пуду 25 коп.

З 1881 р. сіль заводу Скараманги виставлялася на Всеросійській промисловій виставці в Москві. Одержує в 1882 р. срібну медаль. Потім були нагороди в Одесі (1884), в Парижі (1889) Нижньому Новгороді (1896), Харкові (1908), Гран-прі і золота медаль в Лондоні (1907). А.Е. Скараманга удостоюється нагрудного знака цієї виставки (його відтиснення збереглося в Артемівському краєзнавчому музеї).

Використання вагонів у Скараманги у 1901-1902 рр. - 1305, у 1903 р. - 1118, що свідчило про падіння виробництва виварної солі.

З виникненням соляних шахт завод Скараманги не витримував конкуренції, невеликі солеварні заводи створюються Онуфрієвим, власниками Харламівської і Брянцівської копалень.

Статистики губернського земства наводять відомості про другий солеварювальний завод Віктора Михайловича Онуфрієва у його маєтку с. Большекузьмінівці. У 1881 р. було закладено ствол кам'яносоляної шахти, але на глибині 9 сажнів пішла вода і роботи припинили. Натомість заклали шурф на 15 сажнів та пробурили свердловину до 66 сажнів у жовтні 1882 р. На будівництво заводу В.М. Онуфрієв витратив 40 тис. рб., на свердловини

50 тис. 18 липня 1884 р. завод було збудовано-цегляний на 2 поверхи, у нижньому 2 печі з трубою, на верхньому поверсі 2 чрени (працював один). Вода подавалася у свердловину підземною галереєю з недобудованої шахти, насос паровий у 10 к.с. викачував на добу 25 тис. відер ропи (розмивалася квадратна сажінь кам'яної солі). Ропу заливали у чрен 20х9 сажнів, ємкістю 3000 відер, кіпятили 12 годин, отримували 600 пудів солі за добу. Сіль вигрібали мотиками на довгих держаках. Річний видобуток солі мав становити 120-140 тис. пудів солі. Завод працював у 2 зміни - 3 робітники (25 рб. на місяць) у зміну, солевар (60 рб.), помічник (30 рб.). До персоналу належали керуючий, коваль з помічником, водовізник, охоронець, Робітники мешкали у бараці, були з с. Парасковіївки.

У Званівській волості у мастку Гаврилова варили сіль.

Соляна промисловість зосереджувалась у Бахмутському повіті Катеринославської і біля м. Слов'янська Ізюмського повіту Харківської губернії (виварна сіль).

У Слов'янську Харківської губернії виварні заводи мали Михайловська - 2, Вержбицький, Х. Кисельов, Карякіни - 2, Іванова, Дротіка, Котляров, Новіков, Ліповський, Бутков, Яцур, Іщенко, Заліський, Мциховський.

Під майбутні копальні вели бурові роботи багато осіб. Хорунжий ВД І.О. Маслов біля с. Деконське заклав свердловину, за 6 десятин він виплачував у казначейство викупний борг селян по 316 рб. кожні півроку. Договір укладався на 20 років. Розвідувальна свердловина у с. Василівні Іванівської волості на 60 сажнів солі не дала. Бурова свердловина інженера Д.К. Чернова в 1881 р. на лівому березі р. Бахмут в Ступках у мастку П.І. Станковича доведена у 1884 р. до шару солі. Шукав компаньйонів. У Олександро-Шульгинській волості у мастку І.П. Погорелова розвідка на сіль велася 2 англійськими інженерами за 5100 рб., але солі на глибині 60 сажнів не знайдено.

У мастку І.П. Голуба в с. Трипіль у 1881-83 рр. почато будівництво копальні, пройдено 36 сажнів основного стоволу та 29 сажнів водовідведення. Зі смертю власника будівництво покинуто.

М.І. Трефієва у селі Благодатне пройшла ствол копальні на 15 сажнів і почала шукати компаньйонів за нестачею грошей.

17 слов'янських заводів виварювали 2,5 млн. п. Бахмутські заводи Онуфрієва, Скараманги виварювали 1,259 млн. п.

У 1879 р. гірничий інженер П.І. Іванов заклав після буріння копальню біля села Брянцевка. 14 червня 1879 р. гірничий інженер-генерал Микола Миколайович Летуновський взяв у Марії Юрїївни Іванової соляну

копальню на правому березі р. Мокра Плотва між селами Брянцівка та Піунівка у оренду на 36 років зі сплатою 1 коп. с пуду солі при видобутку 1 млн. пудів на рік та 26 дес. землі. Прибуток Летуновського становив до 120 тис. рб. на рік.

Микола Миколайович Летуновський - гірничий інженер, у 80-х рр. XIX ст. служив на Луганському заводі як директор. Гірничим інженером та директором Луганського ливарного заводу був його батько М.А. Летуновський. Через 20 років цей пост посів син. Діяльність його для розвитку промисловості на півдні Росії не обмежилася директорством на заводі, його треба вважати одним з головних ініціаторів устрою в 1874 р. в Таганрозі з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Потім Рада Союзу працювала у Харкові.

Як прибічник реальної освіти в Росії, М.М. Летуновський в 1865 р., коли Таганрозька Дума вирішувала питання про відкриття середнього учебного закладу, виступив на сторінках місцевої газети з пропозицією відкрити перше в країні реальне училище, вказував переваги такого учбового закладу перед гімназією і посилався на учбові заклади Заходу. Свою пропозицію автор статті мотивував і самою природою Півдня Росії, багатою кам'яновугільними покладами. "Природа і властивості таганрозького ґрунту, - говорив він, - вопиют про систему реальної освіти, видалення якої було б недоречно і вкрай невідповідно з вигодами і умовами країни" ("Поліцейський Листок Таганрозького градоначальства", 1865 р. № 40. - "Російська Старовина", 1909 р., червень, стор. 461).

Шахта почала діяти 23 серпня 1881 р.

Бранцевська копальня видала у 1884 р. 4,2 млн. п., почавши у 1881 р. з 250 тис. п., Деконська - 1,4 млн. п., почавши у 1883 р. з 452 тис. п.

Сіль розробляли галереями вишиною 7 та шириною 6 сажнів, використовували порох пробурювали шпури, закладали патрони з фітїлями. У шахті працювали десятник, підрильники, вантажники на залізні вагонетки (на 50 пудів солі кожна), катальники до стволу. 1 куб. сажінь солі важила 1200 пудів. Використовували перфоратори Макдермота та Лізе, бури, ломі, кайла, лопати.

Кліть піднімається паровою машиною у 100 к. с., вентиляція та електрика подається 3 основними та 2 резервними паровими казанами.

На поверхні знаходиться 4 млини, де виробляють такі сорти солі-глиба (2 пуди), кулак (10 фунтів), сортувальна та подрібнена (з горіх), молота (чиста та брудна). Копальня мала 6 коней. Для локомотивів та казанів використовувалося вугілля до 110 тис. п. на 10 тис. рб. Праця велася у 2 зміни, з 6 годин ранку і 6 години вечора. Конопляну олію для фонарів

робітники купували самі. Мали 10,5 годин роботи, годину на обід та півгодини на полудень.

Гас використовували для освітлення біля механізмів, порох купували у Аксаї та Петербурзі 900 пудів на рік.

До станції Деконська була побудована залізнична гілка 2,5 версти, сіль вантажили у вагони у бочках, а потім у мішках. Оренда вагону становила 1,8 рб.

Селяни Покровської волості навпроти шахти побудували 11 хат і приймали квартирантів-робітників.

Безсімейні робітники створювали артілі 12-15 чоловік, наймали кухарку, склалися по 7 рб. на харчі. Летуновський видавав до 1100 пудів пшеничного борошна безкоштовно, робітники вживали цукор, м'ясо. Робітники мешкали у бараках, де був медпункт з фельдшером, аптекою, 2 ліжками. Платня фельдшера становила 360 рб. На рік, приїжджого лікаря 55 рб., на ліки 460 рб., на лікування у Бахмуті 50 рб.

Управляючим Брянцевської в 1889 р. був гірничий інженер М.М. Лямін. Зав. технічною частиною гірничий інженер В.І. Зотов. Двигун паровою загальною силою в 430 к.с., кількість робітників 530, обсяг виробництва 14 млн. п. Річне виробництво на 750 000 рб.

Деконська копальня була заснована у 1880 р. Акціонерним Товариством (керуючий Фальксмак) гірничим інженером П.І.Івановим на орендованій на 30 років землі с. Михайлівкаплата за 6 дес. становила 1000 рб., з пуду солі 2 копійки. Копальня запрацювала з 1883 р. Підйомна машина, млини, водогін для відкачування води мали 4 локомотиви на 3 котли по 20 к.с. За добу млин переробляє 15 вагонів солі різних сортів.

Витрачають 340 пудів пороху з Акаю та закордону. Вугілля поставляється з селянських копалень Лисичанська та копальні "Золота" с. Марьівки Слов'янсько-сербського повіту.

Копальня працювала неритмічно, бо влітку робітників наймали на базарі у Бахмуті, а взимку у з "малоросів", хоча росіяни "працювали і дружніше, і спокійніше". Півтори роки підземний видобуток орендував дворянин Вітовський.

Був фельдшер, аптека на 100 рб. Дитяча праця використовувалася як масльонщиків на машинах (2 підлітка), 2 жінки шили мішки. Постійні робітники живуть у бараках по 15 чоловік, сезонні та сімейні (по 4 душі) у землянках з покрівлею з дерева чи соломи. Побутові умови погані.

Заробітки були теж нижчими, ніж у брянцевських робітників: у шахтаря до 30 рб., вантажника вагонів 16 рб. Робітники змушені були купувати у лавці підрядника борошно по 1,4 рб. п., олію по 22 коп. фунт, дорожче цукор, ніж у Брянцівці.

Цікаво, що існували біля Деконки шинок Якова Уманського та приїжджий Дім Ольги Коробкової, які продавали робітникам горілку в середньому по 4 рб. на душу в місяць. Уманський відхрещувався від "промислу", бо мав "тільки 6 рублів доходу на місяць". Пили аж 255 робітників...

У зв'язку з початком функціонування видобування солі у Бахмутському повіті у 1884 р. в цілому по Росії було видобуто 62,5 пудів солі, з них камяної 99,6 млн. п, виварної 20,1 млн. п.

С. Кулібін, секретар Гірничого Вченого Комітету, відзначав вигідне розташування копалень майже в центрі Росії, що викликало конкуренцію з Слов'янською, Пермською та Кримською.

В області ВД маницької солі видобували до 120 тис. пудів.

На 1 січня 1885 р. залишки непроданої солі становили на бахмутських заводах 72 тис. п., на Слов'янських 166 тис. п. з 2,7 млн. п. видобутої, камяної на Брянцевській та Деконській копальнях 41 тис. п. при видобутку 5,5 млн. п.

Х З'їзд промисловців Півдня Росії у 1885 р. розглянув питання організації видобутку, транспортування залізницями солі, заслухав Доповідь (В. Карякіна, А. Алчевського та інших) про потреби солепромисловців Слов'янська та Бахмуту.

У 1884-85 рр. у Слов'янську працювало 22 солевиварні заводи на 6 млн. пудів солі на рік, у Бахмуті 2 на 2,5 млн. п. Сіль продавали у Варшаві, Вільно, Ковно, Новогергівську, Мінську, Петербурзі. Союз німецько-польсько-російських доріг зменшив тариф, що призвело до жорсткої конкуренції з західноєвропейською сіллю. Але уряд протягом 1881-85 рр. встановив тариф у 20 коп. і імпорт солі впав з 11 до 5 млн. п. З'їзд прийняв за пропозицією Онуфрієва подання до уряду про недопущення зниження митних зборів з іноземної солі, про пониження тарифів на слов'янську та бахмутську сіль у Лібаві, Ризі, Ревелі, Москві та північно-західних губерніях. Мали місце випадки переклеювання на пачки солі у ящиках підробних англійських етикеток. Промисловці вимагали збільшити мито на джутові мішки з закордону (джутові мішки вмещували 5 пудів солі, за кожний мішок залізничі брали 7,5 коп., а за мішки з закордону на 1,5 коп. менше), дозволити перевозити у вагонах не менш 600 пудів солі у різній упаковці (мішки, кулі, ящики, насипом) та враховувати 3% втрат, вісову перевірку вантажів солі вести у Краматорську та побудувати залізничні терези у Ступках.

Копальня "Харламівська" була закладена 23 серпня 1883 р. на орендованій у С.М. Гліфтіско 20 дес. землі на 30 років по 7 тис. рб. на рік, з розробкою під землею 1100 дес. При проходці ствола були великі пливуні, на 45 сажнях роботи зупинили, ввезли потужні машини та насоси з закордону та поглибили ствол на 70 сажнів. Працювало 237 техніків та робітників.

Катеринославські статистики наводили склад працівників копалень. Працювало 153 бурильники та 199 різноробітників, 31 пічники, технічний персонал представляли 35 механіків та машиністів, 10 інженерів, 9 штейгерів та солеварів, будівництво вели 100 теслярів, 75 робітників-каменярів.

С. Кулібін відзначав, що з 1884 р. кам'яна сіль з Бахмуту була найбільш якісною у Росії і повністю витіснила Австрійську, Пруську у Привісленському краї.

У 1884 р. Кулібін вказав на виварювання солі у Бахмуті Скарамангою та Онуфрієвим 1.259 млн. п. У Слов'янську 2.595 млн. п. Кам'яну сіль видобували Деконська, Покровсько-Деконська, Брянцевська та "Нова Величка" копальні.

Уряд встановив митний збір 38 коп. золотом з імпортованої солі і 20 коп. золотом з пуду вітчизняної.

У 1883 р. Паризька Облікова контора допомогла своєму директору Сен-Полю де Сенсей заснувати в Парижі "Товариство для розробки кам'яної солі та вугілля в південній Росії", що приступило до діяльності в Бахмутському повіті Катеринославської губернії у 1884 р. Основний капітал був 20 млн. фр. мав декілька випусків акцій (вип. I - 6 млн. фр., з 1888 р. - 3 млн. фр., вип. II - 7 млн. фр., 1889 р., вип. III - 10 млн. фр., 1895 р.) й дорівнював 40 000 акцій іменних та пред'явницьких по 500 фр. з купонами на 52 роки.

До складу підприємства входило дві соляні копальні: Харламівська і Брянцівська, на яких у кінці XIX ст. працювали 700 робітників, видобулося 13 041 689 пудів кам'яної солі, вартістю за 1 пуд 3-7 коп. Директором-розпорядником і відповідальним агентом у Росії був гірничий інженер С.С. Манціарлі-де-Деллінесті.

За 1899-1900 рр. звітний рік Товариство отримало чистий прибуток 1 286 485 фр., дивіденди склали 25%, основний капітал дорівнював 20 млн. фр., запасний - 2 711 47 фр., облігаційний - 4 932 500 фр.

У 1880 р. на орендованій землі с. Піунівка Петро Марісев з компаньонами заклав шахту "Нова Величка", але через неспроможність будівництва продали (було пройдено 45 сажнів основного ствола та 21 водовідводного) 24 липня 1884 р. графу Гнату Оскаровичу Корвін-Мілевському. Було пробурено свердловину до 75 сажнів, знайдено шар солі в 15 сажнів. Проходку стволів вели італійці підричним методом. Підйомом породи займалися машина на 6 к.с., паровий казан та насос на 6 к.с. На будівництві було хайнято 15 техніків та робітників.

В 1880 р. Шестаков, Ситенко та Клейменов взяли у Покровських селян дачу зі сплатою 1000 р. протягом 10 років та почали будівництво

Деконсько-Покровської копальні. Клейменов 1 серпня 1881 р. став контрагентом з селянами та зобов'язався платити селянам 1 коп. з пуду при видобуванні 1 млн. пудів на рік. Прохідка головного ствола до 75 сажнів стикнулася з потужними пливунами, ствол почали облицьовувати каменем. На будівництві працювали 38 техніків та робітників. Й.М. Клейменов буде через декілька років він продає її Російсько-бельгійському акціонерному Товариству соди "Сольве і Ко".

Засноване 1884 р. і допущене до діяльності в Росії 1888 р. голландське "Анонімне товариство для розробки кам'яної солі в Росії" мало основний капітал 600 000 гульденів, розділених на 125 акцій серії А по 2 400 гульденів і 15 акцій Б по 20 000 гульденів, облігаційний - 200 000 гульденів. Правління Товариства знаходилося у м. Дордрехт (Голландія), до якого входили виконуючий справою голова - Л.Я. Ван-дер-Стенговен, В.Г. Ван-Браам, Г.Л. Бізельфелд, Я.Р. Де-Конінг.

Підприємства мало право на оренду нових земельних ділянок, будівництво залізниці, що з'єднувало шахту із найближчою станцією терміном до 1 січня 1945 р. у Бахмуті.

Голандська копальня біля станції Ступки. Першим керуючим був Тервен. Копальня "Петро Великий" була самою глибокою - більше 100 сажнів. Підйомна машина розташовувалася на цегляній башті. Видобування велося солі стовбурами, за допомогою бурів. Вода накопичувалася у стволі у спеціальну скриню під кліттю. Підйомний механізм мав потіжність 110 к.с., з горизонтальними барабанами. Дробильна фабрика триповерхова цегляна, прибудована до башти, сіль у вагонетках піднімали на 3 поверх і проходила етапи обробки-подрібнення. Були встановлені встановлені вентилятори Гібала, 4 парові казани на 40 к.с. заводу Бельке у Харкові.

На копальні працювали 170 робітників, що видобули 4 845 063 пудів солі вартістю за 1 пуд 6 коп. Управляючим копальнею і відповідальним агентом у Росії був Б.В. Пардекопер. На 1899 р. основний капітал компанії був 4 143 500 рб., облігаційний - 3 662 812 рб. За минулий рік отримано чистий прибуток у 3 091 78 рб., проти 895 54 рб. попереднього року. Акціонерам видано дивіденди по 8 рб. 95 коп. на акцію, всього - 2 237 50 рб., що склав 5% на вкладений капітал, проти 13% попереднього року.

Іноземні товариства не обмежувались видобуванням тільки кам'яної солі, вони використовували її як сировину для хімічного виробництва соди, соляної кислоти, сульфату (для виготовлення скла).

У 1890 р. бельгійська "Сос'єте Сольвейє компані" заснувала свій філіал - Товариство для виробництва соди в Росії "Любимов, Сольве і Ко" і відкрила содовий завод у районі м. Лисичанська.

У 1900 р. на території Донецького басейну діяло 4 Товариства, які працювали в галузі солевидобування, 2 було іноземні, 1 - голландське і 1 французьке, що володіли трьома копальнями з п'яти в басейні, де працювали 870 робітників.

Із 22 610 065 пудів кам'яної солі, видобутої у Донецькому басейні, підприємства з іноземним капіталом видобували 17 886 752 пудів, що становило 79 %, а в Російській державі на 1900 р. із 119 111 000 пудів - 15%.

Копальні мали парові двигуни найбільшої потужності в галузі, а Брянцевська копальня була забезпечена електроенергією.

В жовтні 1886 р. на XI З'їзді гірничо-промисловців Півдня Росії була створена комісія у складі представників Міністерства шляхів сполучення, Донецької, Катеринославської, Південно-Західної, Віленської залізниць, представника Слов'янська І.В. Аметистова та словянських солепромисловців (Л.І. Анісімова та ще трьох інших) з приводу "нерівних умов виробництва" з бахмутськими заводами. Мова йшла про підвищення залізничних тарифів для Бахмутських і Кримських заводів порівняно з словянськими. Урядова нарада прийняла рішення у лютому 1886 р. про рівні тарифи зі станцій Бахмут, Ступки, Деконська, Словянськ та станцій Криму до Варшави, Тирасполя, Лодзі.

Солепромисловці Словянська платили на 9-10 рб. менше за кожний вагон, аніж з Бахмуту-Деконської. Словянських солепромисловців новий урівнювальний тариф з 1 жовтня 1886 р. обурив ціною за вагон у 159 рб. (а відстань на 68 км менше).

У Слов'янську привіз солі до станції підводами коштував 1,75 коп. пуд, а в Бахмуті 0,25 коп. Місту Словянську за 5 відер ропи (1 пуд солі) платили 1,25 коп., а в Бахмуті 0,25 коп. У Слов'янську втрачали при перевізці вугілля з Краматорська та підводами до заводів 30 пудів, а у Бахмуті втрат не мали на заводах. Зрозуміло, що заводи Скараманги та Онуфрієва були поруч з залізницями. Та чи була це провина власників? Тому ціна пуду солі у Бахмуті була меншою на 3,25 коп.

Словянських промисловців не влаштовувало те, що кримська самосадкова сіль отримується природньо (тому дуже дешева), везуть її по Дніпру аж до Петербургу...

На XIV з'їзді представників залізниць у 1886 р. міністр підтримав стабільні та рівні тарифи.

Солепромисловці Слов'янська вимагали будівництва гілки до заводів, мотивуючи це ще й "громадською корисністю" для населення міста у підзді до мінеральних озер (мабуть, для лікування...). Але треба було примусово відібрати приватні землі зони відчуження будівництва гілки.

Особливу думку висловив представник Південно-Західної залізниці В.В. Вілінський, що рівний тариф буде сприяти витісненню з заходу Росії закордонної, імпортованої солі. Хибними були статистичні данні словянських промисловців - на Заході вони продавали 679 тис. пудів, а бахмутської 148 тис. пудів. Якщо у січні з Бахмуту купили 52 тис. п., то у вересні 600 пудів (1 вагон). Виникла загроза виробництву солі саме у Бахмуті, а не Словянську. Кримська сіль завозиться на Захід 9-35 тис. п., уряд приймав заходи щодо працевлаштування безробітних з кримських озер. Протестували проти претензій словянських промисловців власники соляних копалень Бахмутського повіту, де найбільш витратні умови виробництва.

В.В. Вілінський заявив про відсутність представників Бахмуту і Криму, але З'їзд в особі секретаря П. Пестерева не дав провести обговорення і, фактично, проігнорував думку представника залізниць про картельну змову слов'янських солепромисловців, що виробляли 6 млн. пудів солі (на третину більше бахмутських копалень і солеварних заводів), з метою знищення конкурентів та відвоювання монопольно ринків збуту.

На XII з'їзді гірничо-промисловців Півдня Росії у 1887 р. гірничий інженер М.С. Авдаков зробив доповідь про потреби словянських та бахмутських солеварних заводів. Розвиток видобування камяної солі у Архангельській, Вологодській, Пермській (закрився Дедюхінський завод Строганових за нестачею палива та скоротив виробництво завод Шувалових), Астраханській, Ставропольській губерніях, майже знищилося виробництво Маничської, Сивашської солі. Тому солепромисловці вимагали від уряду встановити податок на сіль від 1\2 до 3 коп. у віддалених губерніях та 7 коп. з пуду камяної і 6 коп. з виварної у Харківській та Катеринославській губерніях. У держбюджеті Росії акциз з солі становив 15 млн. рублів з продавців та споживачів, господарства. Відміна у 1881 р. соляного податку призвела до розширення її виробництва, споживання населенням та промисловістю сіль була дорогою для бідного населення та сільського, розвитку скотарства та обробки шкір, повернула державі мільони золотом від відмови закупівель закордонної солі. За 7 років виробництво солі у державі зросло на 18 млн. пудів. Причому приріст видобутку у Харківській та Катеринославській губерніях зріс з 9 млн. до 16 млн. п. солі за період 1881-87 рр. Ця сіль продавалася у Білорусі та Прибалтиці, тоді як Пермська на північному сході центральної Росії до Москви та Вятки, а південні солі на півдні.

Введення гірничої податі на сіль здорожить словянську та бахмутську у Варшаві на 14-17 коп. з пуду, у Мінську на 10-15 коп.

З'їзд звернувся до Сенату не вводити гірничу податі на сіль, бо це може знищити соляну промисловість Донбасу.

Найбільш прийнятним був маршрут по залізниці Краматорськ-Київ-Ковель-Варшава, як самий короткий у 1596 верст. Але був ще короткий шлях 1486 верст від Деконської-Гомель-Брест-Варшава. Саме такий маршрут прохали від МШС, при обговоренні представник Південно-Західної залізниці ухилився від відповіді, а представник заводу Скараманги Брусіловський підтримав слов'янських та деконських промисловців.

Вимагали від залізниць перевісу вагонів безкоштовно на 18 пудів (600+18), оскільки сіль розсипається, здувається за час транспортування. Крім того, треба було повертати перебор залізничних тарифів за накладними відправникам.

В 1912 р. петербурзькі акціонери, серед яких був відомий промисловець О.І. Путилов, Російсько-Азіатський і Сибірський банки завершили будівництво копальні "Бахмутська сіль" в двох верстах на північ від заводу Скараманги, почалося інтенсивне відкачування води, різко впав рівень ропи у свердловинах солеварного заводу. А.Е. Скараманга зазнала величезних збитків. В.А. Ангеліді писав до Петербургу, що "...бахмутський солеварний завод, власник якого перший ризикнув витратити величезний капітал, остаточно загине від конкуренції з шахтами".

І. Тімме, проф. Гірничого інституту в "Нарисі сучасного стану гірничозаводської справи в Донецькому басейні" в 1889 р. писав, що Брянцевську копальню заснував генерал М.М. Лстуновський, керівником був барон Клод фон Юргенс, гірничий інженер. Харламовська копальня управлялася гірничим інженером Марцианслі де Делінесті, його заступник О.І. Романов.

До початку ХХ ст. відносяться наступні дані.

Південно-російське солепромислове Товариство, соляна копальня "Нова Величка". Зав. технічною частиною інженер Б.Б. Старіновський, зав. комерційною частиною В.А. Айзенштейн. Директор розпорядник інженер С.І. Рабінович. Річне виробництво - 5 млн. пудів.

Голландське Товариство для розробки кам'яної солі в Росії- соляна копальня "Петро Великий". Зав. технічною частиною: І.І. Шерер. Зав. комерційною частиною Ван-ден-Мейзенберг.

Солепримисловцям було не вигідно відправляти сіль зі станції Деконська та Кудрявка, вони просили це робити на станції Сіль.

Статистика травмованих на 100 млн. пудів продукції у камяносоляній промисловості становила у 1904 р. - 26 випадків, у 1905 р. - 22, у 1906-5, 1907-68, 1908-4.

У вугільній промисловості Півдня у 1908 р. травмованих було 498, металургії - 468, видобутку залізної руди 223 робітники.

Порівняння кількості загиблих на 1000 робітників у вугільній промисловості видокутку солі має такий вигляд:

	1904	1908
Вугільна	2,1	2,9
Соляна	—	0,21

Втрачали повністю чи частково (за Законом 1903 р. до 3 днів) працездатність в середньому за 5 років на кожну 1000 робітників у вугільній промисловості Півдня Росії - 23, на металургійних - 42, на соляних копальнях - 0,8.

Видобуток камяної солі бахмутськими копальнями становив у 1906 р. 26,4 млн. пудів. Вартість пуду від 3 до 15 коп.

У 1907 р. соляні копальні видобули Харламовська 5,8 млн. п., Брянцевська 8,3 млн. п., "Петро Великий" 4 млн. п., копальня Пшеничного (с. Покровське, кол. Клейменова) 2,7 млн. п., "Нова Величка" - 4,7 млн. пудів, всього 25,5 млн. п. за ціною пуду 7-10 коп. В 1908 р. загальний обсяг донецької солі становив 32,6 млн. пудів.

З 19 солеварних заводів Словянська ропу з свердловин видобували Залеський 1-й, П.В. Михайловський, М.І.Іванов, з 2 свердловин брати С. і Є. Іщенко. Концентрація солі була від 10 до 24%, глибина свердловин до 50-60 сажнів.

Інші брали ропу з озер.

На солеварнях було 5 парових машин, 64 чрени, використовували 64 куб. сажени дров та 2,7 млн. пудів камяного вугілля. На варницях працювало 543 особи. Собівартість пуду солі коливалася від 8 до 19 коп.

У порівнянні з 80-ми рр. ХІХ ст. змінилися власники заводів: ними були Рабінович, Цимбал, Липовські, Суне, Пшеничний, Ривош, Малов, у Залеській було 4 заводи.

У Бахмуті на заводі Скараманги діяло 3 свердловини, 3 парові машини, використовувалося 768 тис. п. вугілля. Працювало 175 робітників. За рік отримано 908 тис. п. солі за собівартістю 18 коп. пуд.

Працював солеварний завод біля Харламовської копальні з 1 свердловиною на 45 сажнів, ропи мала концентрацію 24%. На заводі була 1 парова машина, 3 чрени, працювало 22 робітники. На рік використовувалося 154 тис. п. камяного вугілля, видобувалося 392 тис. пудів солі за ціною 10-13 коп.

Найбільші витрати вугілля на 100 п. солі були на Брянцівці-195, найменші у Скараманги-118. Проміжними були витрати вугілля на слов'янських заводах.

Цікавою є порівняльна таблиця видобутку солі у Донбасі

	1897	1907
Камяної млн. пуд.	21,3	25,5
Виварної млн. пуд.	5,1	5,8

Тобто, виробництво зросло дуже повільно.

Споживання солі у Росії з 1897 по 1907 рр. зросло з 95 до 111 млн. пудів. Імпорт солі до Росії становив у 1897 р. 0,5 млн. п., у 1907 р. - 3,5 млн. п. 9 залізниць вивезли з Донбасу в 1899 р. 20,8 млн. п. в солі, в 1907-23,9 млн. п.

У 1912 р. виникла потреба побудувати до станції Сіль гілки з Бранцевської, Харламовської, "Нова Величка" копалень. Тариф за перевілку пуду солі до Маріупольського порту становив від 3,19 коп. (Слов'янськ) до 3,55 коп. (Бахмут). Промисловці вимагали зниження тарифів на технічну сіль. З 1910 р. 10 солепромисловців, які виробляли не менш 2000 вагонів солі на рік отримали право обирати уповноваженого для підготовки доповідей та рішень З'їзду.

У 1909-1913 рр. видобуток солі зростає: в 1908 по 1909 рр. 34,5 млн. пудів, у 1912 - 37,2 млн. п. У загальноросійському обсязі доля Донецької солі становила 27,6 %, зростання видобутку на 11-12 %. У загальному обсязі солі виварна становила до 25%. За період з 1903 по 1912 рр. зростання видобутку виварної солі становило 18,6%.

Сіль видобували 6 копалень, з них 50% становили Харламівська та Бранцевська копальні. Працювало 1175 робітників. Собівартість пуду становила 5 коп. За думкою фахівців копальні працювали на 40% своєї потужності.

Потужний розвиток Лисичанському содового заводу Сольве та Ко. призвів спочатку до споживання за п'ятірчку камяної солі з 2 до 5,7 млн. п., потім содовий завод пробурих свердловини у "Новому Карфагені" (Покровська волость, с. Триполь) і проклав трубопровід ропи. Споживання камяної солі у 1912 р. впало.

Копальні перейшли на однозмінну роботу.

Виробництво виварної солі у Слов'янську за період з 1903 по 1912 рр. зросло на 37% і становило 8,5 млн. п. На 23 заводах використовували 86 членів, працювало 18 свердловин (за 5 років збільшення в 4 рази). Йшло спорудження 3 сучасних виварних заводів з вакуумними машинами потужністю в декілька млн. пудів, в 1912 р. 1 завод запрацював.

Виробництво виварної солі у Бахмуті впало на 33% і становило в 1912 р. 1.069 тис. п. Працювало 4 свердловини.

На всіх виварних заводах працював 861 робітник.

Важливою проблемою стало падіння транспортування залізницями донецької солі за відсутності вільних ринків збуту та нерозвиненої хімічної промисловості Росії. Встало питання експорту на Близький та Далекий Схід, встановлення відповідних залізничних тарифів.

Районами споживання донецької солі напередодні I Світової війни були Південь, Центр Росії, Польща, Прибалтика, Західна Україна.

У 1913 р. на копальнях працювало 1175 робітників, Видобувалося 27 млн. п., що становило 27% загальноросійської. Виварювання солі у Бахмуті скоротилося на 33%, становило 1,064 млн. п.

У Слов'янську на 29 заводах працювало 36 свердловин, 861 робітник.

У Працях 28 З'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії у 1914 р. у доповіді Н.Л. фон Дітмара йшлося, що вивіз солі за 9 місяців 1913 р. становив 28,3 млн. п. камяної 21,8 млн. п., виварної 6,4 млн. п. (зростання 2,5%). Балканські війни не сприяли експорту солі до Сербії. Промисловці вимагали встановити ввізне мито на імпорту сіль 45 коп. з пуду. Виварні заводи використали 6,2 млн. п. камяного вугілля. На 1914 р. камяного вугілля використано 6,5 млн., антрациту 0,5 млн. п.

Вивіз солі становив: зі станцій Пшенична - 4,9 тис. п. (Катеринослав 215 тис. п.), Деконська - 478,9 тис. п. (1,98 млн. п.), Ступки - 457 тис. п. (829 тис. п.), Кудрявка 12 тис. п. (546 тис. п.). Виварної з Бахмуту - 2 тис. п. (Катеринослав 30 тис. п., Кавказ 12 тис. п.).

З 1914 р. будували залізничні гілки з "Нової Велички", з Бранцівської та Харламівської копалень до ст. Сіль, зменшення пробігу на 30 верст, здешевлення 0,6 коп. з кілометро-пуду,

У Слов'янську діяли 3 нові заводи: "Вакуум" Залеських-Успенських, "Триплекс".

У книзі "Загальний огляд гірничої та гірничозаводської промисловості", (1915) вказувалося, що загальний обсяг донецької у видобутку солі у Росії 32,2 %.

Видобуток 1914 р.: 38 млн. п.; 27 млн. п. - камяна, 10 млн. виварної. Виробництво виварної солі зросло на 34%. Бранцівка та Харламівська лавали 9,8 млн. п., "Петро Великий" 4,4 млн. п., "Нова Величка" 3,6 млн. п., Семеновсько-Іванівська - 0,3, 1 млн. п., "Бахсіль" 2,8 млн. п. Загальна чисельність робітників становила 1418, собівартість пуду солі становила 10-11 коп.

Виварювання солі на заводі Скарманги скоротилося на 35,7%. Харламівський виварний завод мав 1 свердловину.

Сольве і Ко побудувало розлоповід від "Карфагену" (колишня копальня Голуба) до Лисичанська, було 30 свердловин, видобували 8,5 млн. п.

У Слов'янську виварили більше 9,8 млн. пудів, а у Бахмуті всього 318 тис. п., працювало 36 солеварних заводи (з них 3 вакуумних), 98 чренів. У Бахмуті завод Скараманги не працював.

Звіт начальника гірничого Управління Південної Росії в 1915 р. містить перелік соляних копалень: Бахмутська центральна, Брянцевська, Харламовська, Кузьміновська, "Нова Величка", "Петро Великий", Семеновсько-Івановська (Пшеничного) копальні з даними щодо чисельності парової і електротехніки, чисельності нещасних випадків, хворих, шкіл і учнів.

Цікавою є інформація про існування на початку ХХ ст. народних майстрів, різблярів солі. Відома фігура генерала Летуновського з брили солі заввишки 2 м зберігається у Донецькому областному краєзнавчому музеї.

У 1910 р. на Катеринославській виставці Мала срібна медаль губернського земства була вручена Афанасію Дельцову "за мистецтво виробів з солі". Подальша доля народного митця невідома.

Існувало більше 8 приватних, невеличких копалень Кишинської, Коровко, Глефтієнко та інших.

З великими зловживанням коштами акціонерів, втручанням уряду повязана історія будівництва шахти "Нова Бахмутська соляна коп" у 1908-10 рр. У 1911 р. новими засновниками будівництва стали син М.М. Летуновського гірничий інженер Павло Миколайович та власник Російсько-Азійського банку дійсний счтатський радник О.І.Путілов. Шахта почала працювати у 1912 р.

Путілов Олексій Іванович (1866 р. - не раніше 1937 р.) - фінансист і промисловець. Народився у старовинній збіднілій дворянській сім'ї. У 1889 р. закінчив юридичний ф-т Петербургського ун-та. Відмовившись від професорської кар'єри, в 1890 р. поступив помічником юрисконсульта в Міністерство фінансів, був відмічений С.Ю. Вітте і швидко зробив кар'єру, ставши в 1905 р. товаришем міністра фінансів, керуючим державними Селянським і Дворянським земельним банками, де зумів знайти потрібні засоби для скупки поміщицьких земель і підтримки столипінської аграрної реформи. У 1906 р. перейшов на службу в приватні банки. Як людина без пороків, всі думки якого були підпорядковані лише роботі, Путілов став мільйонером, директором-розпорядником найбільшого в Росії Русько-Азиатського банку, головою англо-російського нафтового Товариства, головою правління акціонерного Товариства механічних і трубних заводів "Промет", членом правління тютюнових фабрик "Лаферм", "Асмолова", "Дукат", Глузорських і Чудовських цементних заводів, ряду залізниць і

річкових пароплавств, вагонобудівних, металургійних заводів, паперових фабрик, співвласником концерну Стахєєва-Батоліна і ін. У травні 1915 р. Путілов вважав падіння царського режиму в результаті революції неминучим і передбачав жорстоку за своєю тривалістю і наслідками анархію. З 1916 р. - гласний петербурзької Міської думи. Незабаром після Лютневих подій 1917 р. зрозумів, що Тимчасовий уряд дуже слабкий, аби утримати владу від лівих радикалів. 5 квітня 1917 р. на зустрічі видних фінансистів Петрограду і представників Корнілова він прийшов до виводу, що Корнілов здатний встановити в Росії режим твердої єдиновладності і покінчити з радами. У квітні 1917 р. за його ініціативою було створено Товариство економічного відродження Росії (ТЕВР), до якого увійшли керівники ряду найбільших банків і страхових Товариств Петрограду. У липні 1917 р. він зустрічався з представниками Корнілова з організації "Республіканський центр" в Гурзуфі і обіцяв їм фінансову допомогу з боку ТЕВР. На початку серпня 1917 р. Путілов брав участь в роботі московської Державної наради. 13 серпня 1917 р. він був запрошений на зустріч з Корніловим і повідомив про те, що спільно з Керенським він має намір силоміць знищити ради в Петрограді, і просив надати фінансову допомогу офіцерам, які прибудуть до Петрограду для підтримки виступу. Він відповів, що давно цього чекав і готовий надати в його розпорядження 4 млн. рб., але при умові, що цей факт не стане відомий громадськості. Він просив у англійського посла прислати броньовики для Корнілова і надати допомогу в приховуванні тих, що виступили проти рад в разі, якщо виступ Корнілова провалиться. Точних даних про розмір переданих людям Корнілова грошей немає, але ця сума не перевищувала 2 млн. рб., оскільки представники Путілова, зустрівшись з корніловцями, порахували, що ті не збираються активно підтримати генерала. 28 серпня 1917 р., одержавши черговий лист Корнілова з проханням виділити гроші, відповів, що грошей "на похорон не дасть". Незабаром, побоюючись арешту за свої зв'язки з Корніловим, виїхав з Петрограду. У 1917 р. він продовжував вести активну підприємницьку діяльність. Декретом РНК 30 грудня 1917 р. все майно Путілова унаслідок його нез'явлення на виклик слідчої комісії РНК було оголошене конфіскованим. Після Жовтневого перевороту 1917 р. емігрував до Франції, де очолив Паризьке відділення Російсько-Азіатського банку. У січні 1918 р. знаходився в Шанхаї. Відмовився від пропозиції Семенова взяти участь в Громадянській війні на стороні білих, оскільки вважав це передчасним. Путілов очолював в цей час "фінансових шахраїв", що об'єдналися, за словами лідерів більшовизму, в "Пекінський уряд". У роки Громадянської війни надавав значну грошову допомогу армії Деникіна. У 1937 р. він дав 3 інтерв'ю російській газеті "Останні новини", що видавалася в Парижі, про

свою участь у подіях 1917 р. Інтерв'ю викликало критику з боку Керенського і сподвижників Корнілова, які звинуватили його в спотворенні багатьох фактів і замовчуванні своєї дійсної ролі у виступі Корнілова.

Цікавим є порівняння стану копалень через 10 років після Жовтневого перевороту 1917 р.

У 1928 р. працювали копальні ім. Шевченко (Харламівська), ім. Лібкнехта (Брянцевська), ім. Урицького (Семеново-Іванівська), ім. Свердлова 1 (Терещенківська), ім. Свердлова 2 (Центральна), ім. Артема 1 (Петро Великий), ім. Артема 2 (Бахсіль), що видобували 485 тис. т солі.

ВИНИКНЕННЯ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Першим історію виникнення вугільної промисловості Новоросії та Донбасу описав А.А. Скальковський.

Намісник Малоросії Г.О. Потьомкін доручив П. Штеричу, Абрамову та Гаскойне дослідити поклади вугілля у маєтку Білому на р. Біла, правому притоці Лугані, та у Привольному на Дінці (5 шанець Луганського пікінерського полку) Лисичому буєраці Бахмутського повіту.

Після 1797 р. вугілля було знайдено у маєтку Іванівка генерала Шевіча, у с. Волхуніно капітанши Безулеску.

У 1795 р. вугілля у Гродвці знайшов Брігонцій, у Андріївці Піленк.

У 1806 р. було відкрито поклади на 185 десятинах у Зайцевому-Микитівці, з 1826 р. інженер Шуман знайшов поклади у Залізному, Щербинівці, Скельовому яру та Чорному-Кургані. Розробку вугілля тут почали казенні селяни з 1820 р. з 4 шарів па майже 200 "копанках" понад 200 тис. п., який йшов на винокурні та кузні. Скальковський вказав, що копальні були "от Бахмута и большой Харьковской дороги не более 20 верст".

Цікаві "Правила" розробки надільних земель селян Щербинівських та Нелепівських хуторів:

- видобуванням вугілля може займатися кожен мешканець хуторів,
- розробкою вугілля мають право займатися артіль по 10 осіб, один селянин може бути у одній артілі.

Але селяни обходили Правила- або підрядник зразу купував право у кожного з селян, або ставив "магарич", створював псевдоартіль і після початку робіт викупував копальню.

Правила 1829 р. "О дозволенні производити разработку каменного угля в Новороссийском крае" звільняли селян від акцизу.

Усього у 40-ві рр. XIX ст. у повіті було 3 пункти розробки кам'яного вугілля.

Переселенці

На заробітки. Худ. Кузнєцов

На правому березі р. Кальміус біля села Олександрівка "от Бахмута в 75 верстах не считая почтовую дорогу из Бахмута в Павлоград... разрабатываются селянами с пренебрежением и беззаботностию". У 1842 р. М.С. Воронцов узяв землі у оренду у поміщика Шидловського на 30 років, платив йому по 2 коп. сріблом з пуду, а продавав по 4 коп. сріблом за пуд вугілля. На рік видобувалося по 150 тис. пудів.

Михайло Семенович Воронцов (1782-1856), граф, князь, генерал-фельдмаршал, генерал-адютант. З 1826 р. - почесний член Академії наук, у 1823-44 рр. - Новоросійський та Басарабський генерал-губернатор, у 1844-56 рр. намісник Кавказу. Реформатор господарства Півдня Росії.

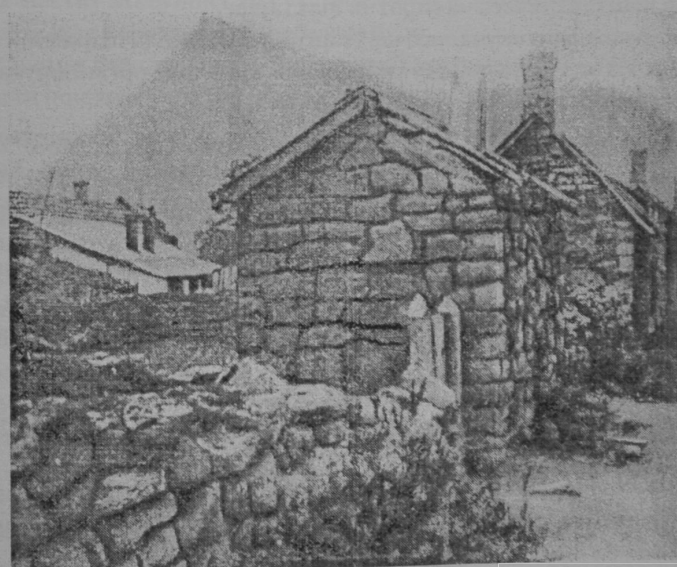
До Щербинівського родовища належали поклади вугілля у с. Іванопілля поміщика Плещеева у 35 верстах від Бахмуту, відкриті у 1810 р. Розробка почалася у 1831 р., щорічно видобувалося 15 тис. пудів вугілля, "весьма пригодного для кузнечных дел и топки зданий". Але збут воно мало місцевий: "Иванополь находится далеко от портовых мест, сбыт иметь в села или внутренней части Екатеринославской губернии".

У II-й пол. XIX ст. в краї тривали інтенсивні міграційні процеси, що були пов'язані з потребою вільних робочих рук. Серед більшості "сезонників", які були представлені селянами центральних губерній, було багато кримінальних елементів, що рятувалися від поліції. З них вербувалася більша частина робітників вугільних копалень Слов'яносербського та Бахмутського повітів. Земська статистика (губернське Бюро статистики очолював В.С. Пругавін, на статті якого посилався В.І. Ульянов у книзі "Розвиток капіталізму у Росії") зафіксувала перехід бідних селян Олександрівської волості Бахмутського повіту на працю "на заводах та копальнях" Новоросійського товариства. Прибували на роботу на фабрики та заводи та копальні селяни Орловської, Курської, Калузької, Тульської, Воронежської, Тамбовської, Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, інших повітів Катеринославської. В 1871 р. в регіон прибуло 82,5% робочих з чорноземного центру Росії, 15,6% з українських губерній та області війська Донського".

За даними дослідження, в сер. 1880-х рр. ("Историко-статистическое описание Екатеринославской губернии", том 2 - "Бахмутский уезд" и том 3 - "Славяносербский уезд", які видані В.С. Пругавіним у 1886 р.) у Бахмутському повіті на 33 великих вугільних копальнях (не враховуючи селянські) було зайнято 5150 чол., з них 2067 чол. (40,1%) мешкали біля копалень постійно, 3083 чол. (59,9%) приходили працювати тимчасово. З 1870 родин постійних працівників мешканців Бахмутського повіту було 66 родин, мешканців інших повітів Катеринославської губ. - 48 родин. Інші

«Шахтарка» Худ. Касаткін

Житло шахтарів у Горлівці

переважно були робочими з Белівського повіту Тульської губ. та Болховського повіту Орловської губ. Статистики пояснювали це величиною земельних наділів та кількістю безлошадних селян.

	на душу	оренда дес.
Болховський	7	2,25 рб.
Бахмутський	13	1 рб.

З числа тимчасових працівників 97% склали місцеві, що у вільний від польових робіт час приходили працювати на копальні. У 1880-ті рр. річний дохід селянина Курської губ. складав 60 рб., за осінньо-зимовий період він міг заробити стільки ж.

На копальнях Бахмутського повіту працювало 27 іноземних родин (76 осіб).

Селянам повіту було вигідно займатися землеробством, роботі на копальнях вони могли приділити час пізньої осені та взимку. П.М. Горлов вказував як препону на Кальміусі наймання робітників-селян присутність офіцерських маєтків, де землю віддавали в оренду за 50 коп. десятина. Селяни могли працювати на копальні не більше 5 місяців. Таку ж картину малював керуючий Рутченківською копальнею О.О. Ауербах у "Спогадах". Спроба його переселити робітників у пристойні казарми з землянок наштотувалася на спротив шахтарів.

Широко практикувалися шахтарські артілі, коли підрядник набирив робітників, від них вів перемови з власником копальні, організував житло та харчування, платив за шахтарів різні податки.

Для розробки вугілля на селянських землях вони також створювали артілі, вугілля розподіляли кожному порівно, продавали по 1-3 коп. пуд, використовували для опалення жител, надлишки скуповувалися євреями-перекупниками та перепродувалися значно дорожче.

- І з'їзд гірничо-промисловців Півдня Росії виробив правила: переселенці отримували землю та матеріали на подвір'я, за які розраховувалися 30 років: перші 5 років належали до громад за місцем початкового проживання,

- надра належати корінному населенню та дворянам,

- не мали права відкривати питні заклади, які повинні бути у 2 верстах від копалень,

- 5 років повинні працювати на власника копальні, що запросив їх,

- строк військової служби 18 річним шахтарям скорочували на 2 роки (5 замість 7 років).

Певні пільги мали штейгери та інженери.

МЕТАЛУРГІЯ, МАШИНОБУДУВАННЯ

Металургійні та металообробні підприємства повіту були потужними.

У маєтку С.І. Рутченко видобувалася в 1876-78 рр. залізна руда 250 тис. пудів на рік для заводу Юза. Копальня розробляла суцільний пласт. Пуд коштував 7-10 коп. Потім Юз розсварився з Рутченком.

Залізна руда видобувалася у маєтку княгині М.О. Долгорукої в с. Софієччі та х. Федоровському Веронської волості для Петровського заводу, який у 80-ті рр. знаходився у занепаді-було 2 доменні печі, 2 цегельні, 2 для обпалення вапняку, У 1882 р. 1 доменну піч розібрали.

Поклади заліза мав дворянин Туткевич.

У 1879 р. селяни Зайцево-Микитівка віддали в оренду видобування залізної руди міщанину Житомирському, за 3 роки видобуто 300 пудів, але Юз відмовився від неякісної сировини.

У с. Залізному у 1879 р. селяни за 100 рб. на рік віддали 1 десятину на розвідку руди гірничому інженеру Міненкову. Через 5 років руду не знайдено.

Бахіреви у маєтку у Скотоватській волості мали поклади руди на глибині 5-7 аршинів, вміст заліза 10%. У маєтку у Солнцевській волості руда знаходилася на глибині 2-5 аршин, мала 40% заліза. Розробку Бахіреви не вели за відмови Юза брати сировину.

У маєтку Жабунівських у Степанівській волості поклади руди мали 50% заліза, але коштів на розробку не було.

Селяни Віролюбовки, Фугарівки, Олександрівки, Петровського-2 знаходили поклади залізної руди гніздами.

У 1866 р. уряд надав князеві Кочубею концесію на споруду заводу для виготовлення залізних рейок з місцевих матеріалів, але Кочубей не зміг зібрати в Росії необхідний капітал і заснувати акціонерне Товариство. За 24 тис. фунтів стерлінгів він поступився своїми правами англійцеві Джону Юзу, який в квітні 1869 р. уклав з царським урядом "Договір на утворення Новоросійського Товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництв і Товариства залізничної гілки від Харківсько-азовської лінії". Уряд надав великі субсидії і пільги.

У зв'язку з проектуванням заводу Юз запросив геологів для розвідки Юзівського регіону: дослідження пермських покладів І.Ф. Леваковським в 1862-1863 рр., вугілля, мідних і залізних руд гірнісим інженером - поручиком О.А. Носовим в 1864-1865 рр. М.О. Борисяк ініціював поглиблене вивчення краю. Почалося видання з 1867 р. "Збірник матеріалів до геології Південної Росії". Дослідники фіксували наявність в районі Бахмуту - Дружківки глини і кварцевих пісків, придатних для чавунних - і

сталеплавильних заводів Юзівки, Маріуполю, Олександрівська, Алчевська, Катеринослава, Ростова.

З 1878 р. дослідження району Бахмут-Костянтинівка - Дружківка проводив О.В. Гуров, який описав прояви глини балок Кленова, Глиняна і Крутенька в районі Часів Яру. В 1896 р. геолог М. Яковлев проводить детальну зйомку Дружківсько-Костянтинівської антиклінали.

Дозвіл на будівництво заводу Джону Юзу надала Бахмутська земська управа, зацікавлені були гласні - землевласники в 1866-1869 рр. від Олександро-Шульгінської волості брати Федір і Олександр Плещеєви.

Улітку 1869 р. Джон Юз на хуторі поміщика Смолянінової побудував кузню, де виготовляли інструмент для будівництва. Новоросійське Товариство узяло в управління 2 шахти, що знаходилися на землі поміщика Лівена.

Шахти поглибили, старі штреки розширили, проклали нові. З Англії прибули доменний майстер і кваліфіковані робітники - всього 70 чоловік. Вуглекопи і чорнороби наймалися з місцевого населення. Для своїх підприємств Новоросійське Товариство спочатку орендувало у місцевих поміщиків землі, які потім, у 1889 р., придбало у власність. Англіїці мали 18 тис. десятини землі і були найкрупнішими землевласниками у Бахмутському повіті.

Завод будувався на правому березі річки Кальміус в 7 км на південь від села Олександрівки. Устаткування для нього доставили з Англії. 21 квітня 1871 р. задули домну, але вже через декілька днів вона вийшла з ладу. 24 січня 1872 р., після ремонту, почалася виплавка чавуну на кам'яному вугіллі. Було налагоджено і коксове виробництво. 1 січня 1873 р. почали діяти пудлингові печі для переробки чавуну в залізо, у вересні - прокатні стани.

У 1872 р. почався рух по Констянтіновській залізниці (Констянтінівка-Ясинувата-Юзівка-Оленівка), з якою завод був з'єднано залізничною гілкою.

У 1874 р. на підприємствах Новоросійського Товариства було зайнято 1806 робітників. Через 2 роки вступила до ладу друга доменна піч. По виплавці металу завод вийшов на перше місце в Росії. У 1879 р. на заводі були побудовані мартенівські печі, почався прокат сталевих рейок замість залізних. У 1913 р. Юзівський завод мав землі 25746 дес. Парових казанів 206, парових двигунів 82-22130 к.с. 24 паровози, вузькоколіїних 9. Електродвигунів 89, кранів 20.

Доменних печей працювало 7 (24 млн. п.),

Коксових 29 (1,5 млн. п.),

Відкритих батарей 571 (19,5 млн. п.)

Мартенівських печей 11 (8,4 млн. п.)

Бессемеровських 2 (12 млн. п.)

Прокатних станів 2 (20 тис. п.)

24 станів рельсових, балочних, дротяних, тонколистових.

Доменний цех мав 524 робітники, напівпродуктів - 388, прокатка - 1156, на литві - 262, допоміжні - 302. Підсобні робітники 2967. Поза заводу - 326.

Службовців: 2 росіяни та 3 іноземні інженери, техніків 20, у конторі 136 працівників.

Макіївський завод орендував 250 дес. Казанів 23, машин 18, паровозів 6, електричних машин 4, двигунів 94.

Доменних печей було 2 (8 млн. п.)

Мартенів 4 (6 млн. п.)

Прокатних станів на 3 млн. п.

12 прокатних станів переробних.

Робітників 1990, інженерів росіян 3, іноземців 5, техніків 4.

Костянтинівський завод мав 73 дес., казанів 10, машин 30-2100 к.с., 2 паровози, електромашин 3, двигунів 25. Працювали:

Домна (4 млн. п.)

3 мартени (3 млн. п.)

Прокатний стан крупносортового заліза

10 станів для середнього та мілкового заліза

працювали 1160 робітників, інженери росіянин та 2 іноземці, 1 технік росіянин, 4 іноземці, конторських 39.

Торецький завод мав 81 дес., парових казанів та машин по 4, 2 паровози. Електродвигунів 11. Працювали:

2 мартени (300 тис. п.)

Бессемеровських печей 3

Робітників 395, 1 іноземний інженер, 3 росіяни та 5 іноземних техніків.

У 1881 р. Н.Г. Нібур у німецькій колонії Нью-Йорк - Ольчафельд (Щербинівка, нині Дзержинськ) заснував Чавуноливарний та механічний завод. Директором був Г.Я. Нібур, завідуючим комерційною частиною К.М. Абкін. Завод мав паровий казан 350 к.с., виробляв рядкові сівалки, жатки, буккери, кінні молотарки, кукурудзяні молотарки на 450 тис. рб. Працювало 350 робітників. У 1910 р. в Катеринославі було вручено Похвальний лист Я.Г. Нібуру від Полтавського Товариства на 13-рядну сівалку "Слава", велику срібну медаль Виставкового комітету "за якість лобогрійки-жнейки".

У 1883 р. у Бахмуті інженер Карл Квельме заснував чавуноливарний завод з прибутком у 18 тис. рб. на рік.

У 1891 р. Павло та Микола Вараксіни заснували у Бахмуті завод землеробських машин. Працював паровий казан, мали 20 робітників, випускали продукції на 20 тис. рб.

У 1892 р. було засновано у Дружківці Донецьке Товариство залізорозного та сталеплавильного виробництва з загальним капіталом 4,5 млн. р.. Правління знаходилося у Парижі на Рюе де Асторг. Головою Правління був Е. Пастер, заступником Бонард, членами К. Аст'є, Г. Шанов, Є. Берд'є, К. Мехіовський. Директором заводу був А.Ю. Іллєро, технічним Е.К. Ліндер, комерційним Утвіллер.

Завод мав потужне енергетичне обладнання - 10 парових казанів, 2 паротурбіни, паромотор, локомотиви у 20 тис. к.с.

Вироблялися чавун, листове залізо, болванки, рельси для хзалізниць та копалень, дрот. Загальна кількість робітників сягала 3000. Обсяг виробництва становив 6,4 млн. рб.

В 1897 р. Бельгійське анонімне Товариство заснувало біля Дружківки Сталеливарний та механічний завод. Керуючим був Є.Є. Кап'є-Дюпре, директором-розпорядником Ф.О. Ф'єве. Статутний капітал становив 1115 тис. рб. Завод мав паровий казан та генератор потужністю 400 к.с. Працювало 450 робітників. Серед виробів були сталеве фасонне лиття, ресори, пружини, вагони, платформи, вагонетки, стропила, залізничне обладнання на 843754 рб. у 1909 р. Завод мав представництва у Москві та Баку. Дружківський завод мав 1400 дес. Казанів 81, машин 60 - 18650 к.с., 13 паровозів, електромашин 7, двигунів 77.

Домених печей було 4 (8,2 млн. п.)

Коксових 118 (4,7 млн. п.)

Мартенівських 3 (3,4 млн. п.)

Бессемеровських 3 (6,5 млн. п.)

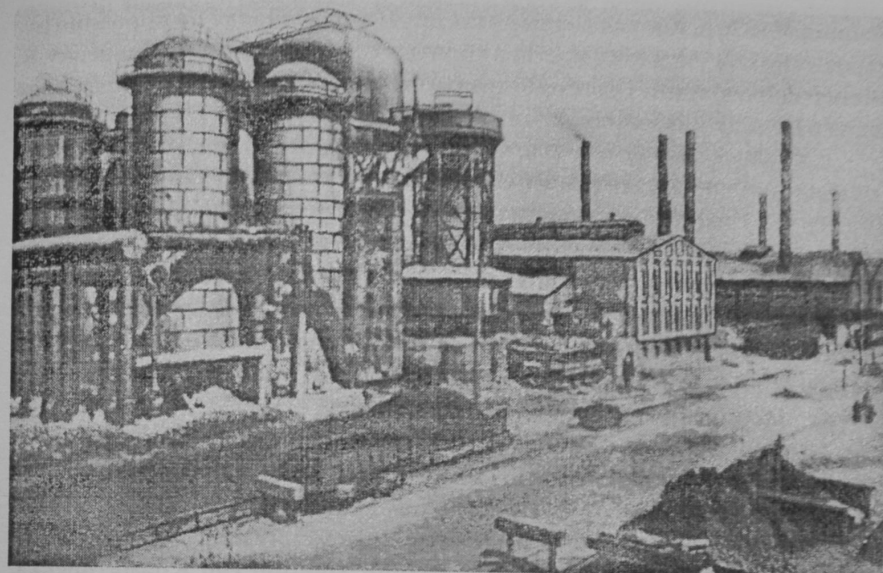
Прокатний стан 4,3 млн. п.

Товстолистовий та дрововий стани.

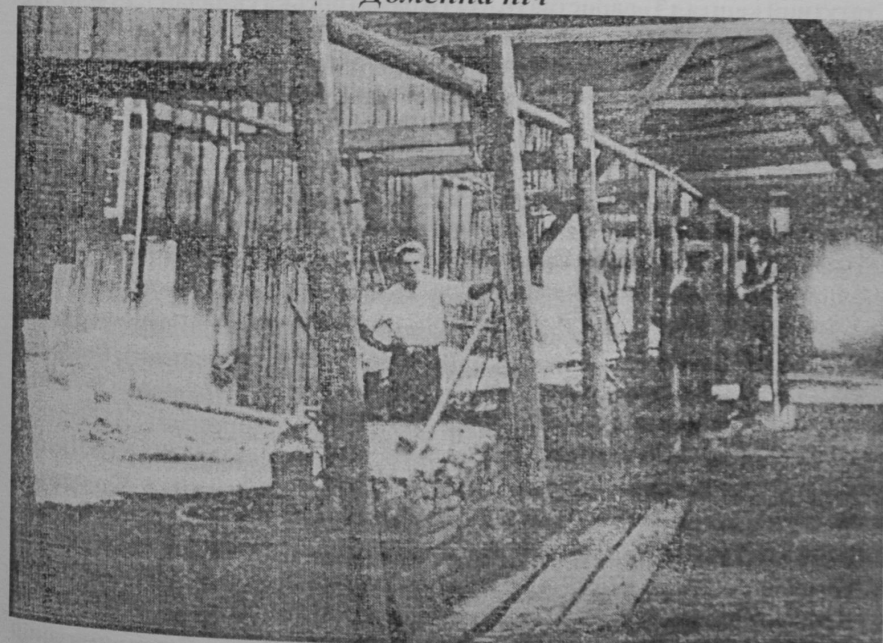
Всього 2900 робітників, службовців 110, інженерів росіян 4, іноземців 9. Техніків 13.

Виникнення металургійного заводу біля станції Краматорська пов'язано з швейцарцем Гампером.

Конрад Гампер народився 30 квітня 1846 р. в с. Нейхаус кантону Турга у Швейцарії. Маючи 17 років, поступив учнем слюсаря, 11 років працював, отримав вищу політехнічну освіту. З 1867 р. він працював на великих будівництвах у Франції, Німеччині, Чехії, Угорщині. У 1874 р. Конраду запропонували посаду конструктора на заводі фон Руффера у Вроцлаві. Конрад будує 2 залізних мости на річці Одрі, залізничний міст під

Доменна піч

Виплавка металу

Козлем. У 1876 р. Конрад Гампер стає директором заводу по виробництву парових котлів і залізних мостів в Пілахютте в Уторованому Сленську. В. Фіцнер запропонував Гамперу будувати фабрику котлів, у 1880 р. побудував завод в Сельці під Сосновицями.

У 1880 р. Гампер і В. Фіцнер побудували котельний, мостобудівний і механічний завод. За неповні два десятиліття свого існування фірма "В. Фіцнер і К. Гампер" поставила металоконструкції для 8-ми доменних печей у Польщі і 6-ти на заводах Півдня Росії (для 2-х доменних печей у Дружковці). Гампер тривалий час управляв маєтками і шахтами князя Гогенлое, був головою Наглядової ради прокатного заводу у Миловиці, директором Правління Акціонерного товариства Августа Реппана у Варшаві. Гампер прийняв російське підданство і переїхав з Польщі у Петербург. У другій половині 1896 р. його записали купцем І гільдії.

Купівля купцем Гампером земельної ділянки, що тягнулася по обидві сторони річки Маячка, на лівобережжі Казенного Торця, відбулася в 1896 р. Незабаром тут виріс завод Краматорська, який через рік став випускати продукцію. У 1898 р. побудували доменну піч.

У 1899 р. засновано Металургійне Товариство Краматорська. Статутний капітал Товариства (КМТ) Краматорська склав 7,23 млн. рб.

Першими іноземними робітниками, прибулими в 1897 р. на завод, що будувався, стали кілька столярів (модельників) і ливарник. Це були польські майстри. До 1913 р. на заводі КМТ працювали 220 службовців, 46 інженерів, кожен 9-й з них був іноземцем. Серед робочих було багато чехів і поляків: Витолик, Гагалик, Зноск, Ріпка, Казибудський, Марцинківський. У селищі були костюль, лютеранська кирха.

Гампер зробив розпорядження про пенсійну касу робочих і службовців. Конрад помер несподівано на роботі 29 вересня 1899 р.

З 1902 р. Правління заводу знаходилося у Варшаві, у 1912-1913 рр. у нього входили: Ернест фон Борзіг, голова, члени - Альфред Бідермап, Петро Држевецький, Людовик Гужевський (директор-розпорядник), Богумил Гейнрих, Герман Сімсен, Іван Суржицький, Іоан Рейш і Леопольд Веллиш.

КМТ працювало у партнерстві з німецькими фірмами: "А. Борзіг", "Берлін-Тегель"; "Дуйсбургський машинобудівельний завод", АТ "Людвіг Штуксінгольц", "Веттер на Рурі"; "Шюхтерман і Кремер", "Доннерсмарктютте".

Голова правління КМТ Ернест фон Борзіг призначив директором німця П. Томаса. За описом історика В.Ф. Коцаренка, німці поводитися зарозуміло. Були конфлікти між робітниками і начальниками механічного цеху Енгблумом і Бретагом. Першому робітники наділи на голову вимазаний олією і сажею мішок, а потім вивезли з цеху на тачці за межі заводу і

скинули додолу 1 грудня 1903 р. Бретага побили лозинами прямо посеред цеху, зламавши два ребра, 7 листопада 1906 р.

Украй негативні почуття викликав у робочих комерційний директор Емілій Протце, робітники вимагали його звільнити.

Цікава фігура М. Курако. Він поступив на завод у 1902 р. Тут йому довірили "розкозлення" заводської домни. Курако умів майстерно розплавляти "козли", прославився далеко за межами Маріупольського заводу, де він працював. Після усунення аварії 30-річному М. Курако працював на посаді помічника начальника доменного цеху. У 1903 р. Курако побудував на заводі доменну піч власної конструкції, яка перевершила усі, що існували в Росії і за кордоном. У 1906 р. М. Курако залишить Краматорськ.

"Знаменитий російський доменник" Курако був землевласником з Могілевської губернії. Він був поляком-дворянином, сповідував римсько-католицьку віру. Його повне ім'я - Михайло Маврицій Фелікс Костянтин Курако. Виключно талановитий металург-самоука, Курако пізнав таємниці доменного виробництва шляхом самоосвіти і особистого досвіду. Багаж його "академічних" знань засвідчував документ - свідоцтво про закінчення 2-класної міністерської школи в с. Борщовці Рославського повіту Могильовської губернії.

Інженера Людовика Гужевського правління призначило директором заводу в 1908 р. Він виявив себе на Дніпровському заводі в с. Каменське (у 35 км від Катеринославу), де був директором. Людовик Гужевський у 1909 р. побудував мартенівське і прокатне відділення, за кілька років вивів завод на рівень передових підприємств Півдня. Смерть директора в 1916 р. в Краматорівці сприйняли як непоправну втрату. 7 грудня 1916 р. на загальному зібранні акціонери прийняли рішення увічнити його ім'я в назві шкільного фонду в 50000 рб. для надання допомоги дітям робітників і службовців заводу.

Машинобудівним заводом у Горлівці керував бельгійський інженер Губерт Дебош. Завод виробляв механізми та казани на 1 млн.рублів, мав 8 парових казанів, електрику, 585 робітників.

Дебальцевський механічний завод виробляв мости, стропила, металеві деталі на 1,6 млн. рб., працювало 8 парових казанів, 992 робітники.

Чавуно-ливарний і механічний завод "Боссе і Геншфельда" у Юзівці виробляв для копалень парові машини та казани, лібідки, насоси вартістю у 350 тис. рб. на рік. Керуючим був Й.К. Швайгут, працювало 210 робітників. Завод мав електрику.

Квельмс Карл Васильович мав у Бахмуті чавуно-ливарну майстерню на 20 робітників, з паровим казаном, виробляв ливарні вироби (кришки водогінних колодязів, художні ґрати та інше) на 18 тис. рб.

Лундишев Микола Олександрович мав біля Юзівки виробництво литва на 6 тис. рб., паровий казан, 8 робітників.

Олів'є Євген Євгенович мав у Нью-Йорку виробництво ливарних деталей машин на 50 тис. рб., паровий казан, працювало 60 робітників.

Слюсарно-токарна майстерня Вульфовича Арона Григоровича у Гришино виробляла продукції на 10 тис. рб., мала паровий казан та 15 робітників.

Юліус Легін виробляв у такій же майстерні у Голіцинівській волості збиральні машини на 16 тис. рб., мав паровий казан та 12 робітників.

Важливу роль у розвитку вугільної та металургійно-вогнетривкої промисловості Донбасу зіграла родина Плещєєвих. Панщина на батька Плещєєвих складала 3 дні в тиждень, селяни пасли худобу на пасовищах поміщика, при епізоотіях худоби він допомагав селянам і нерідко платив за них податі. До моменту відміни кріпацтва у всіх Плещєєвих було в селах і хуторах Катерино-Олександрівці, Грузькій, Миколаївці, Плещєєвці, Білокузьміновці, Катеринопіллі 684 кріпосних обох статей.

У 1810 р. Плещєєви у с. Іванопілля в 35 верстах від Бахмуту почали видобувати вугілля по 15 тис. пудів на рік для печей та ковальства. У 1931 р. геологи обстежили копальню та дали висновок про неможливість використання вугілля у металургії. Плещєєви володіли між Бахмутом і Костянтинівкою 8,8 тис. десятин землі. Геологічна розвідка показала наявність в тих землях унікальних вогнетривких глин. Спочатку Джон Юз купував глину у Ф.І. і О.І. Плещєєвих і селян Миколаївки-Грузької, намагався налагодити виробництво вогнетривкої цегли у себе на заводі в Юзівці. Плещєєви в 60-80 рр. були власниками досить великих в 1,5-2 тис. голів отар овець, вели широку торгівлю худобою, накопичені ними капітали шукали вихід.

Гласний Думи купець 2 гільдії Йосип Михайлович Клейменов в 1876 р. зробив спробу видобування біля сіл Покровське, Ново-Званівка, Мідної Руди мідних руд.

12 грудня 1879 р. Клейменов склав з селянами Калинівки Троїцької волості угоду на оренду по 5 дес. землі під мідні копальні та мідеплавильний завод на 40 років: 500 рб. за розвідки та 200 рб. за копальню. У Троїцькому пошук мідної руди тривав 8 років з 1875 до 1883 років. На околиці Бахмуту розвідка велася з 1876 року. Мідна руда була знайдена в х. Горілий Пень (Бойків яр) та у с. Пилипчатиному (Кислий пагорб).

Побудував у с. Калинівка мідеплавильний завод за проектом гірничого штейгера Білоусова з пічами Рашета. Видобуток мідної руди сягав 300 тис. п. на рік. Проте завод приносив збитки, німецький "експерт" Альдольф Рен допоміг цей завод закрити...

ВИРОБНИЦТВО ВОГНЕТРИВІВ

У 1876 р. Ф.І. Плещєєв робить спробу побудувати перший і єдиний у той час в Донбасі вогнетривкий завод. "Збірка статистичних відомостей Катеринославської губернії" в 1886 р. характеризує це підприємство: "розробки вогнетривких глин проводяться у с. Миколаївки-Грузької. Плещєєв добуває глину в своєму маєтку при зазначеному селі і виробляє з неї на власному заводі з 1876 р. цеглу, що збувалася до 1879 р. на завод Юза, відправляється до Харкова, Ростова, Катеринослава, Олександрівська, Севастополю на будівництво Азовської, Донецької, Севастопольської і Катеринославської залізниць. Поклади глини в маєтку Плещєєва знаходяться в одній версті відстані від залізничної станції Часів Яр... Шар глини від 3 до 6 аршин, за вскришу платять селянам 1 рб. 60 коп.

На заводі було зайнято 35 робітників з квітня по листопад, одержували від 25 до 50 рб., вироблялося в рік не менше 250 тис. цеглин, доставка 600 пудів до вагонів коштує 3-5 рб. за вагон, продажна ціна 1000 штук - 45 рб. Виробництво проводився так: вологу глину обпалювали в печі 36 годин/витрата 100 пудів вугілля, потім шамот розбивали молотком на шматки величиною з волоський горіх і перетирали на кінному верстаті 2 чавунними циліндрами, що обертаються в різні боки. Протерта глина поступала на горизонтальне сито і виходила 2-х сортів - порошок і крупної величини з квасоллю. Потім її змішували навіп з сирію глиною і залишали в чанах з водою на 2-3 дні, потім поміщали в чан з одним отвором, перемішуючи видавлювали, в сараї різали на шматки і формували цеглини, просушували і обпалювали в Кассельській печі протягом 3-х діб. На 20 тис. уррук йшло 600 пудів вугілля (8,5 копійок за пуд).

Устаткування складалося з печі для випалення глини - 500 рб., дробильний верстат - 250 рб., 2 преси - 100 рб. і Кассельська піч - 4000 рб., працювали 6 коней і 4 воли.

У 1882 р. племіник Федіра Івановича гласний В.О. Плещєєв заявив про небажання балотуватися мировим суддею. Здавалося б, молодий, але дуже хворий діяч земства йде "на спокій". 17 грудня 1883 р. Бахмутській нотаріус В.В. Шабашев фіксує купівлю у дворянина Івана Олексійовича Коптева 65 десятин орної і сінокісної землі біля села Предтечино штабс-ротмістром В.О. Плещєєвим.

Придбання 1887 р. коштувало В.О. Плещєєву 2 тис. рб. сріблом. Новий завод вогнетривів почав працювати в 1890 р.

У 1896 р. В.О. Плещєєв вперше демонструє свій завод і його продукцію на Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді.

"Із спеціальних цегляних закладів тільки завод В.О. Плещєєва виставив зразок глини (стовп у всю товщу пласта) і свій преїскурант. В останньому приведені аналіз глини, зроблений відомим німецьким фахівцем дослідження глин Бішофом. До преїскуранта прикладені: атестат від заводу Юза, що отримав в 1891 і 1892 р. близько 750 000 цеглин і від Гірничого і Промислового Товариства на Півдня Росії". В Гірничому Відділі Київської сільськогосподарської і промислової виставки 1897 р. завод Плещєєва експонував зразки вогнетривких цеглин "всіляких розмірів і форм для доменних, мартенівських, зварювальних і інших печей; шамот мелений і в шматках, зразки каоліну в дрібних шматках і більш крупних і, нарешті, вогнетривкий цемент. На заводі встановлені парові двигуни в 25 к.с., вальцювальня системи Грузана, дезинтегратор системи Брінк і Гюблер, машинмішалки, елеватор, сита, влаштовані пічі і поличні сушарки. Обсяг видобутку глини становить понад 6 000 000 пудів на рік. Вироби заводу збуваються на місцеві металургійні заводи, копальні, на Кавказ, до Одеси, Києва, Брянська. Робітників на заводі до 100 чоловік; заробітна платня коливається від 15 до 25 рб. в місяць".

В.О. Плещєєв отримав срібну медаль на Всеросійській Виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді. У 1901 р. в Бердичеві і Ніжині вироби заводу удостоюються золотих медалей.

У 1899 р. в с. Іванопілля Сантуріновської волості В.О. Плещєєв будує вальцювальний млин з річним виробництвом на 143 тис. рб., з 7 робітниками.

У 1902 р. завод вогнетривів дав продукції на 50 тис. рб., мав 2 парові казани, електричну станцію, 120 робочих, з них 40 жінок.

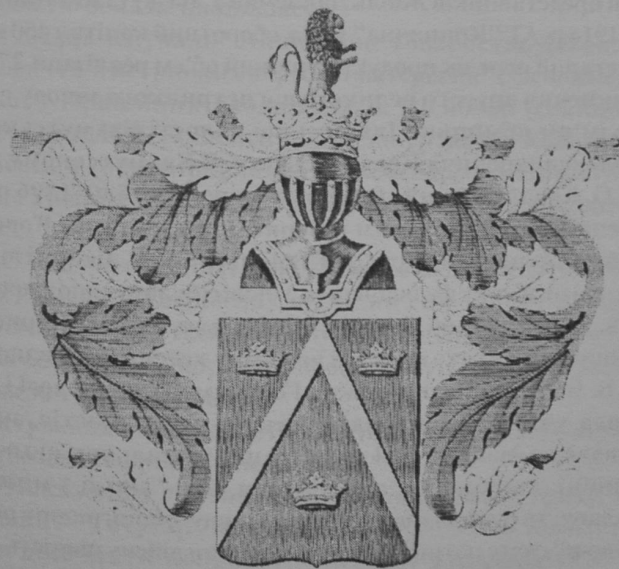
У 1904 р. завод працює 191 день, продукції випускається на 115 тис. рб.

У 1909 р. основний капітал заводу складав 200 тис. рб., річне виробництво залишалося на колишньому рівні.

У 1910 - 1911 рр. В.О. Плещєєв прийняв рішення продати свій завод Анонімному Товариству "Кринична на Дінці". Воно виникло за ініціативою підданих Бельгії і Франції. 19 травня 1897 р. у Російську місію в Бельгії звернулися член Палати представників інженер Жюль Даллеман, промисловець Еміль Декамп, інженери Верб Крафт, Олів'є П'єтт, Георгій Даллеман про утворення Правління Анонімного Товариства "Кринична" (в місті Селіє). 19 січня 1898 р. Департамент торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів розглянув Статут, документи на купівлю 55 десятин землі у сіл Кринка-Пантелеймонівка Бахмутського повіту і Маячки-Шабельківка Ізюмського повіту. Товариство мало капітал в 1,2 мільйони франків (2400 акцій по 500 франків, 300 акцій без ціни призначалися в оплату за нерухоме майно). Товариство створювалося на 30 років. Міністр

Герб Плещєєвих

Герб Штеричів

фінансів граф Ю.С. Вігте дозволив діяльність Анонімного Товариства. Керуючим став Віктор Олександрович Френе.

У 1909 р. Товариство "Кринична" мало: основний капітал 450 тис. рб., двигун паровий в 160 кінських сил, 120 робітників, виготовлялися вогнетривка цегла для доменних і коксівних печей, вагранок, цемент вогнетривкий на суму 412 тис. рб. на рік.

10 травня 1911 р. В.О. Плещєв звернувся в Міністерство торгівлі і промисловості з Проханням дозволити йому продаж АТ "Кринична" 598 десятини "землі "із заводом вогнетривких виробів". 11 серпня 1911 р. міністр С. Тимашев дозволив Анонімному Товариству придбати "нерухомість заводу вогнетривких виробів" при селах Катеринівка, Івановське, хуторі Кругленькому, селі Предтечине. Цей завод за Статутом повинен був мати управління в Росії, Новим керівником колишнього заводу Плещєва був призначений бельгієць Жорж Фірнемон, що володів 31 акцією на суму 15,5 тис. франків.

26 червня 1912 р. на екстреному зібранні акціонерів Анонімного Товариства ухвалюється рішення у зв'язку з поглиненням заводу Плещєва про збільшення статутного капіталу до 2,5 млн. франків, про випуск 2600 нових акцій по 500 франків кожна. Найбільші пакети акцій придбали по підписці капіталіст Еміль Декамп з Брюселю (540 акцій на 270 тисяч франків), інженер Олів'є П'єтт з Брюселю (200 акцій на 100 тис. франків), член Палати представників Жюль Даллеман з Льєжу (125 акцій на 62,5 тис. франків). В 1914 р. АТ "Кринична" мала оборотний капітал 450 тис. рб., 120 робітників, сталій перелік продукції і річний об'єм реалізації 275 тис. рб.

Виникнення другого великого вогнетривкого заводу в Часів-Ярі пов'язано з ім'ям поміщика Іванівської волості Бахмутського повіту Михайла Олександровича Ковалєвського. В Бахмутському земському Зібранні М.О. Ковалєвський грав помітну роль в 1880-1896 рр., в 1882-1885 рр. "делегувався" гласним губерньського земства. Ковалєвський пропонував заснувати посади доглядальниць в лікарні повіту, мав пропозицію про надбавку фельдшерам. У повіті було додано 4 нових одиниці фельдшерів. Як постійний член по селянських справах Присутствія Ковалєвський пропонував списати недоїмку з селян, добивався переводу мастків М.В. Бабенко Васильовки і Гореломогилівки до 4 і 3 мирових ділянок, брав участь в розгляді проектів нових мостів, пропонував підпорядкувати земській управі спеціальних розсильних, що розвозить по повіту офіційні документи, пропонував, що "землі з мінеральними покладами можуть бути віднесені до розряду підлягаючих обкладенню до вищих зборів", тому потрібно було визначити дійсну цінність цих земель. За пропозицією Ковалєвського з приводу виписування медикаментів земство вирішило збільшити суму витрат на 200 рб.

У 1887 р. Ковалєвський був вибраний почесним мировим суддею. За мірками Бахмутського повіту М.О. Ковалєвський, на відміну від Плещєвих, належав до поміщиків середнього статку. Його літня дача з великим будинком знаходилася в хуторі Іоанохрещенському (с. Іванівка). В Бахмуті мав будинок. В "Збірці статистичних відомостей по Катеринославській губернії" вказано, що до 1861 р. Ковалєвському належали хутір Іоанохрещенське, землі 360 дес., 45 голів великої рогатої худоби, 15 будівель, водяний млин, бавовняна сукновальня, де в 1883 р. було перемолото 11 тисяч пудів зерна, 3,3 тис. пудів проса, зваляно 4752 аршин сукна. Можливо, що звідси йшло "первинне накопичення капіталу".

"Вогнетривка глина видобувалася в с. Івано-Хрещенському протягом 2 років (1880-1881 рр.) в маєтку І.П. Голуба по 200 тисяч пудів на рік і в маєтку М.О. Ковалєвського (в 1882-1883 рр.) по 300 тис. пудів, продавалася на завод Юза по 8 копійок за пуд. У маєтку Ковалєвського глина мала домішки: окисел заліза і соду, від яких її очищали дерев'яними ножами. Здобич глини проводився підрядчиками, що платили за 300 пудів від 3 до 5 рб. (вагон - 6 - 10 рб.), доставлялася в Костянтинівку на залізницю".

І.О. Голуб у 1880-1882 рр. був гласним повітового і губерньського земств, володів 2920 десятинами землі, 345 головами худоби, 36 будівлями, мав водяний млин і шинок. Після його смерті власницею стала донька, але промисловістю вона не цікавилася.

У 1902 рр. існувало "Акціонерне Товариство Деконських заводів алебастрових і вогнетривких виробів і матеріалів" (засновано в 1899 р.). До складу його Правління входили О.Х. Шейблер (соакціонер заводу Ковалєвського), В.Я. Кошелєв (соакціонер заводу Ковалєвського), Т.Е. Вдінковський (був управляючим, інженером-механіком). На заводі працювало 2 парові двигуни, 165 робітників, річне виробництво становило 210 тис. рб.

М.О. Ковалєвський із спостережень за діяльністю (1-го 1876 р. і 11-го 1890 р.) заводів Плещєвих вирішив сам зайнятися будівництвом вогнетривкого заводу. Для цього була потрібна застава в 1896-1897 рр. земельних володінь у Дворянській опіці Катеринославської губернії під отримання 30 тис. рб. сріблом.

Листування з губернією, Радою Міністрів, закупівля устаткування, будівництво цехів зайняли кілька років.

В "Покажчику до узаконень і розпоряджень уряду, 1895 р." в ст. 1105 вказано - "Государ Імператор по положенію Комітету Міністрів повелівав дозволити колезькому асесору Михайлу Олександровичу Ковалєвському, камер-юнкеру Двору Його Імператорської Величності Олександрю Федоровичу Бантишу, дворянину - Адриану Іллічу Мазаракі,

бахмутському 2-ї гільдії купцю Карлу Христофоровичу Шейблеру заснувати акціонерне Товариство під назвою "Товариство заводу вогнетривких виробів М.О. Ковалевського" на підставі Статуту, удостоєного Найвищого розгляду і затвердження в Петергофі в 16-й день червня 1895 р."

У 1896 р. в статті "Гірнична справа і металургія на Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді" професор Гірничого Інституту В.Ф. Алексєєв вказує "завод Ковалевського, при 120 робітниках, переробляє 811 800 пудів глини".

Виробництво вогнетривів на заводі Ковалевського пішло швидко вгору. Цьому сприяла вміла реклама у вигляді набору листівок зразків і велика олеографія загального вигляду заводу, будівництво селищ-колоній для робітників. В довідковій книзі "Фабрики і заводи Катеринославської губернії за 1902 рік" міститься інформація, що завод Ковалевського мав обсяг виробництва 180 тис. рб., 2 парові казани, 445 робітників, у тому числі 67 жінок. Керівником заводу був гірничий інженер Ф.С. Ермансон.

В "Адресній книжці гірничозаводських фірм Півдня Росії" в 1904 р. вказано, що Правління заводом і копальнями знаходилося в м. Бахмуті по Різв'язній вулиці, в будинку Шенковського. "Голова Правління О.В. Долго-Сабуров, заступник дворянин Ф.О. Бантиш, член Правління дворянин М.А. Гредескул, кандидати інженер Ф.С. Ермансон, адвокат О.В. Скіліоті, секретар-бухгалтер О.С. Філін. Належать Правлінню завод вогнетривких виробів, пірогранітних плит і черепиці, кар'єр глини в Сантурінській волості, залізниця на дві версти".

У 1909 р. основний капітал заводу складав 625 тис. рб. Завідуючим технічною частиною був гірничий інженер Детельє, завідуючим комерційною частиною О.Т. Тороков, головою Правління став Ф.С. Ермансон, з'явилися нові члени Правління генерал-лейтенант М.Ф. Гельмгольц, інженер-технолог Т.Е. Вдзінковський. Завод мав 3 парових і 3 електричні двигуни в 300 кінських сил, 400 - 450 робітників, випускав в рік на 300 тис. рб. вогнетривку цеглу, глину, цемент, плитку пірогранітну, тротуарну і керамічну, черепицю.

Початок 1914 р. характеризується відомостями в збірці "Фабрично-заводські підприємства Російської імперії": директор-розпорядник вже І.І. Яблонський, завідуючий комерційною частиною Уйтховен, голова Правління М.Ф. Гельмгольц, члени Т.Е. Вдзінковський і В.Я. Кошелев. Річне виробництво складало 490 тисяч рб., робочих 470, споживання вугілля досягло 730 тис. п., видобуток глини 3 млн. п.

У 1914-1917 рр. засідання Правління проходили в Києві, Харкові. В 1914-1915 рр. Звіти заводу друкуються в Сімферополі в друкарні Арона Леонтійовича Звенигородського, що мав 50 акцій і був членом ревізійної

комісії. Ринкова вартість акцій заводу Ковалевського складала до 1000 рб. Утримувачами акцій були фізичні і юридичні особи: Азово-Донському банку належало 556 акцій, великими пакетами володіли Тетяна Іванівна Ковалевська - 300 акцій, Микола Федорович і Олександра Миколаївна Гельмгольц - 93 акції. Серед акціонерів були іудей О.Л. Звенигородський (Сімферополь), Л.Б. Гаркаві (Катеринослав), М.Ю. Карпас (Катеринослав), М.В. Майданський (Катеринослав), латиш Ф.С. Ермансон (Рига), поляки Казимир Мсцихович (Юр'ївський завод, Катеринослав), Теофіл Вдзінковський (Часів Яр), швед С.А. Сундгрєн (завод Гартмана, Луганськ). Помітимо, що до 1914 р. із засновників "Товариства заводу Ковалевського" залишилися удова Т.І. Ковалевська, удова купця Ема Шейблер (Петербург), немає Ф.О. Бантиша (був гласним земства повітового і губернського в 1866-1890 рр., Предводителем дворян повіту) і адвоката А.І. Мазаракі (мав землю в Іллінівці).

Судячи з Балансу 1914 р., операторами капіталів заводу були Бахмутський Азово-Донський банк і Петербурзький Міжнародний комерційний банк. Загальний оборот капіталів і товарів складав 1.376.562 рб, борг за відпущені заводом вироби -93,8 тис. рб., вексельні борги заводу -55,2 тис. рб.

В 1915 р. валовий дохід заводу склав 411 тис. рб., витрати-252,5 тис. рб. Завод працював рентабельно, "зменшення обороту пояснюється обставинами військового часу - недоліком палива, затримкою транспорту, нестачею робочих рук, всі ці причини викликали скорочення продуктивності заводу, а загальне подорожчання матеріалів збільшення собівартості" - відзначали члени Ревізійної комісії Гаркаві, Звенигородський, Сундгрєн. Довелося заплановані кошти на нові механізми і будівництво перенести на 1916 р.

Список акціонерів за 1916 р. вказує на перерозподіл, продаж акцій: у Т.І. Ковалевської було 300 - стало 140 акцій, а у Гельмгольців до 92 акцій додалося 150, з'явилися акції у подружжя бахмутського нотаріуса В.В. Шабашева, з'явився новий акціонер поляк Станіслав Судник (Петербург) з 2 акціями. До речі, В.В. Шабашев в 1882 -1887 рр. опікував земельні придбання В.О. Плещеева, раніше згаданий у думському скандалі Крамарев-Клейменов 1882 р., і міг добре знати проблеми вогнетривких заводів, був майже 30 років гласним повіту і Бахмутської Думи. Цікаві вислови із "Протоколу чергового загального зібрання акціонерів" 21 травня 1916 р. в Харкові, що "прибуло 8 акціонерів, 845 акцій на суму 211 тис. рб., тобто більше однієї третини основного капіталу з правом на 83 голоси - збори слід вважати законним і правоспроможним для вирішення питань".

В звіті за 1915 р. приводиться балансова вартість будівель заводу - 292 тис. рб., устаткування - 554 тис. рб. Збори виплачують Т.Е. Вдзінковському 6% прибутку, або 2997 рб. як заохочення, членам ревізійної комісії 600 рублів, на "нагородні службовцям" 4 тисячі рублів, дивіденди на акцію по 15 рублів з виплатою в Азово-Донському банку або касі заводу, збільшуються оклади на 25% Голові і членам Правління. Збори оновили Ревізійну комісію, вибравши в неї О.Л. Звенигородського, Л.Г. Гаркаві, І.Я. Гранова, Ф.С. Ермансона, П.В. Каменського.

У Доповіді Правління за 1916 р. детально розкриваються рішення проблем, що виникли у зв'язку з війною: "в наслідок ревізії вугілля в квітні завод залишився раптово без палива... 9 травня енергійними стараннями вдалося добитися включення нашого заводу в число працюючих на Оборону". Проте в травні - червні вугілля поступало мало, повторна мобілізація робітників привели до перебоїв виробництва, "насилу до жовтня добилися отримання військовополонених і з того часу виробництво пішло більш нормально... у зв'язку з надзвичайним подорожчанням всіх матеріалів і робочих рук" відбулося зменшення виробництва, наголошується про неможливість за "недоліком вагонів відправити всю виготовлену кількість" продукції. Загальний об'єм реалізації в порівнянні з 1914 р. впав на 121 тис. рб. Тим не менше Правління вважало, що "фінансовий стан цілком міцний... замовленнями завод цілком забезпечений на весь рік і за більш сприятливими цінами", але "... кошторис на 1916 р. не може бути більш менш вірним зважаючи на невизначене положення промисловості". Передбачалося добути 2 млн. пудів глини (1913 р. - 3,3 млн. п., 1915 - 1,3 млн. п.), виробити 1 млн. п. вогнетривкої цегли (1914 р. - 1,059 млн. п., 1915 р. - 792 тис. п.). На заводі почалося переобладнання електричної станції, придбано новий паровий казан, побудований пожежний сарай і придбані інструменти, збудований "балаган на кар'єрі для приміщення полонених", навес на складі шамоту. Планувалося будівництво нової залізничної вітки вартістю в 145 тис. рб., вирішено просити уряд "про відстрочення концесії на рік після закінчення війни".

Унікальною є "Відомість поставок продукції заводу Ковалевського" з початку 1916 до жовтня 1917 рр. Навіть в серпні 1917 р. з Іжорського заводу поступило замовлення на один вагон цегли до грудня (!), а Краматорський металургійний завод 4 серпня 1917 р. замовив 30 вагонів цегли. Царинський металургійний завод був одним з останніх замовників на 30 тисяч цегли і зміг отримати до "жовтневих подій" 10 тис. шт. Відомість виконання замовлень обривається на №63 в жовтні 1917 р., хоча "портфель" заводу був переповнений. В жовтні ще виробили близько 9 тис. цегли і 5 тис. пудів глини.

Краматорські заводи В.В. Штерцера

Родина Феттерів. 1925 р.

Яскравою особою серед власників вогнетривких заводів був чех Вікентій Войтехович Штерцер. У 1876 р. Бахмутська Дума у зв'язку з провалом будівництва міського водогону звернулася до німецького інженера Е.П. Фарке. Йому вдалося добудувати бахмутський водопровід. В нагороду за це Дума передає Фарке 20 десятин землі біля побудованого залізничного вокзалу лінії Попасна - Краматорськ для будівництва скляного, вогнетривкого, цегляно-черепичного і алебастрового заводів. Для будівництва і організації роботи скляного заводу запрошено молодого інженера В.В. Штерцера (народився в 1846 р. в Австро-Угорщині). Після смерті Фарке його удова Катерина Мелітонівна цілком довіряла Штерцеру, виїшла заміж за купця Попазоглу і виїхала за кордон, Вікентій Войтехович став повноправним господарем Фірми Фарке, його фінансова діяльність особливо не перевірялася.

Про Фірму К.М. Фарке була інформація в 1914 р.: "основний капітал 600 000 рб., вартість майна 694 235 рб., матеріали 98 000 рб. Дивіденди: 1912-1913 рр. - по 14 рб. на акцію, 1914-1915 рр. - збитки 108 775 рб.", що можна пояснювати переходом В.В. Штерцера у Часів Яр.

В кінці XIX ст. В.В. Штерцер будує в Краматорську завод вогнетривких виробів, цементу і алебастру, ним управляв син Штерцера Франц. Вкладає свої гроші в акції і бере участь в будівництво Деконського вогнетривкого заводу. Біля села Трипілля В.В. Штерцеру належав кар'єр з видобування доломіту, кар'єр він відкриває біля села Кодемо. Мав гіпсовий кар'єр на землі Миколаївського сільського Товариства (1911 р.). Гірничими роботами в Часів Ярі, Кодемо - керував інженер І.В. Романов.

У 1910 р. В.В. Штерцер стає співзасновником Товариства "Доломіт" у станції Яма разом з селянином с. Родіонівка Жученком.

Цікавий документ Катеринославського віце-губернатора під грифом "конфіденційно" поступив у відділ торгорли Міністерства торгівлі і промисловості 30 грудня 1911 р., де сказано, що "за час мешкання в Бахмуті В.В. Штерцер був поведінки і етичних якостей добрих, під судом і слідством не був". Купець 2-ї гільдії Штерцер "є 31 рік керівником заводів Фірми К.М. Фарке і вкладником цієї фірми".

Серед меценатів лотереї "Алеґрі" 15 вересня 1911 р. для Бахмутської Опіки дитячих притулків є прізвище В.В. Штерцера, виявляється він і серед "опікунів" Бахмутської в'язниці.

24 жовтня 1911 р. Харківський нотаріус Давшкевич фіксує угоду між В.В. Штерцером і К.А. Вестингаузеном про розділ на дві частини раніше придбаної Штерцером ділянки в 4,5 десятини землі у поміщиків Ф.І. і М.Ф. Плещєвих (від їх землі у Николаївці до смуги залізничного відчуження). Ця ділянка була куплена частинами в 1907 і 1909 рр. за 5534 рб. Була продана територія 1-го (1876 р.) вогнетривкого заводу Ф.І. Плещєєва.

До Петербургу представляється спочатку машинодрукований проект Статуту "Акціонерного Товариства кераміку-черепичного заводу В.В. Штерцера і К.А. Вестингаузена". В 1912 р. в Харкові в друкарні "Адольф Дорре" друкується Статут-книжка. В п. 8 вказується основний капітал Товариства в 300 тис. рб. - 300 акції по тисячі рублів з оплатою протягом 6 місяців 40%. 12 лютого 1912 р. заступник Міністра торгівлі і промисловості Петро Барк вносить подання в Раду Міністрів. 27 березня 1912 р. в Лівадії цар Микола II "дозволив бахмутському купцю В.В. Штерцеру заснувати Акціонерне Товариство".

Первинний список утримувачів акцій складався з 11 осіб: у В.В. Штерцера, його синів Мирослава і Франца було 194 акції, у К.А. Вестингаузена 80 акцій.

К.А. Вестингаузен на Південно-російській обласній виставці в Катеринославі в 1910 р. нагороджувався срібною медаллю за зразкове сільське господарство.

До першого зібрання акціонерів 26 травня 1912 р. Франц і Мирослав передали батькові всі свої акції, акціонери В.В. Заградник і Л.І. Тракаль продали по одній своїй акції, ймовірно, Вестингаузену. Акціонери проживали в різних містах: Вестингаузен в Гришино, німець І.Я. Констанбель, Е.Л. Орловський і чех Л.І. Тракаль в Харкові, австрієць Л.А. Герліх в Стерлітамаку, М.О. Демидов і І.Я. Гранов в Бахмуті.

У 1915 р. у сім'ї Штерцерів залишається 124 акції, а у К.А. Вестингаузена збільшується до 145 акцій. В 1914 р. про завод Штерцера в довіднику "Фабрично-заводські підприємства Російської імперії" повідомлялося, що "управляючий М.В. Штерцер. Правління в м. Бахмуті. В Правлінні К.А. Вестингаузен, В.В. Штерцер, І.Я. Констанбель, кандидати М.В. Штерцер, Е.Л. Орловський, Л.А. Герліх. Директор-распорядник В.В. Штерцер. Двигуни: 1 паровий казан в 250 кінських сил. Вироби: вогнетривка цегла всіх фасонів для металургійних заводів, радіальна цегла для трубдимарів, черепиця марсельська і стрічкова. Річне виробництво вогнетривів 650 тис. пудів і черепиці 4,7 млн. Основний капітал планується збільшити до 600 тис. рб., розробка вогнетривкої глини біля ст. Часів Яр, робітників 20, здобич глини 60 тис. пудів. Управляючий І.В. Романов".

Звіт "Товариства Штерцера і Вестингаузена" містив аналіз роботи за 1914 р.: будівлі, пічні труби - 182,2 тис. рб., під'їзні залізничні шляхи і терези - 16,6 тис. рб., заводський водопровід з вітряним двигуном - 30,2 тис. рб., парові машини, казани, устаткування - 107,8 тис. рб.

З початком I Світової війни завод Штерцера майже не діяв. В 1917 році він поставляв вогнетриви на Донецько-Юр'євський і Краматорський металургійні заводи. Вікентію Войтеховічу в 1917 р. йшов 72 рік, він

запрошує в Часів-Яр петербурзького геолога Б. Ліхарева і організовує, фінансує його багатомісячні геолого-розвідувальні роботи. В революційній етиці 1918 р. в голодному Петербурзі Б. Ліхарев випускає книгу "Вогнетривкі глини Часів-Ярського району. Матеріали до пізнання родовищ вогнетривких глин і каолінів". Видання містить масу посилань на глибокі геологічні знання Ф.В. і В.В. Штерцерів, їх величезну допомогу в підготовці мінералів і матеріалів для книги.

Завод Ф. Роста був "приписаний" до с. Івано-Хрещенського в трьох верстах від станції Часів Яр згідно "Списку підприємств Катеринославської губернії 1901 року" і давав спочатку продукції на 35 тисяч рублів. В 1902 р. в довідковій книзі "Фабрики і заводи Катеринославської губернії" завод виробляє вогнетривку цеглу на 50 тисяч рублів в рік, має один паровий казан, 40 робітників.

У 1909 р. "Товариство заводу вогнетривких виробів Ф. Роста" належало бахмутському купцю І.Г. Кузякіну, Ф. Росту, дворянину М.К. Котляревському, К.І. Гаєвському. На заводі працювали 30 чоловік, випускалися вогнетривка цегла, цемент, шамот, глина, кварцевий пісок для скляних заводів, річне виробництво складало 40 тис. рб. Працював завод сезонно. До 1914 р. орендарем заводу стає дійсний стаський радник Сергій Васильович Бахирев, управляючим заводом був Р.Ф. Зірне, зайнято 60 робітників, випуск вогнетривкої цегли всіляких фасонів досяг 120 тисяч рб. на рік.

Дворянський рід Бахирєвих мешкав у селі Жовте Гришинської волості Бахмутського повіту. З "Систематичного зведення ухвал Катеринославського губернського земського зібрання за 1866-1890 роки" видно, що голова сімейства дворянин Василь Ілліч Бахирев обирався в губернське земство від Бахмутського земства з 1871 по 1876 рр., а його старший син Олександр Васильович Бахирев обирався в губернське земство з 1884 по 1886 р., з 1890 по 1892 р. Протоколи Бахмутського Земства містять записки О.В. Бахирєва, який пропонував при безкоштовній видачі медикаментів брати 15 коп. за скляний посуд, разом з Ковалєвським добивався виплати сум страховок селянам за забій зачумленої худоби, активно працював над редагуванням рішень земських зборів. В 1888 р. 34 голосами гласних О.В. Бахирєв був вибраний почесним мировим суддею. В 1915 р. О.В. Бахирєв знову був вибраний почесним мировим суддею, став кандидатом наук з правознавства.

По стопах батька і старшого брата пішов колезький секретар Сергій Васильович Бахирєв. Він обирався 25 років з 1890 по 1915 рр. гласним Бахмутського і Катеринославського земств, став дійсним стаським радником.

Як і його колеги по земству В.О. Плещеев і М.О. Ковалєвський, С.В. Бахирєв ризикнув зайнятися вогнетривким виробництвом і узяв в аренду "завод Роста".

Відомо, що бахирєвсько-ростовський завод працював до 1917 р. і поставляв продукцію на Дніпровський металургійний завод.

Невеликий вогнетривкий завод в Часів Ярі належав дворянину Олександро-Шульгінської волості гласному Катеринославського губернського земства в 1905 - 1913 рр. Миколі Костянтиновичу Котляревському.

З 1903 р. М.К. Котляревський вів розробку глини, кварцевого піску і доломіту, був співвласником заводу Ф. Роста. В 1912 р. Котляревській побудував невеликий завод вогнетривких виробів, на якому працювало до 70 осіб. Мав доломітовий кар'єр на землі селян с. Кодемо. Завод діяв до жовтня 1917 р. і поставляв продукцію на Дружковський, Дніпровський, Олександрівський металургійні заводи.

Давид Феттер, чий землі знаходилися в заснованій ним в 1886 р. німецькій колонії в 2-3 верстах від Часів Яру на північний схід, в 1897 р. заснував завод, де був управляючим. Завод мав двигун - паровий казан в 30 кінських сил, печі Гофмана, 45 - 75 робітників, випускав будівельну цеглу, марсельську черепицю, з вогнетривкої глини цегла пресована, машинна, пічна на суму 15-25 тисяч рублів в 1901-1904 рр. В 1909 році управляючим заводом стає син Готліб (гласний Бахмутського земства в 1909 - 1915 рр.). Завод мав 45 робітників, ті ж види продукції, представництво в Петербурзі - Д. Шпан, у Москві - І. Гальперін, в Харкові - А. Шабер.

У Феттерів з 1898 р. була парова мукомельня на 2-х казанах, з 12 робітниками, випускала 250 тис. пудів борошна на суму 120 тис. рб. на рік.

У 1914 р. Часівоярські глини з кар'єру слов'янського купця 2-ї гільдії Леонтія Антоновича Корольова вивозяться на невеликий завод вогнетривких глин, заснований в 1904 р. біля хутора Благодатний Сантуринської волості Бахмутського повіту. Керівником був Фрейфельд, було зайнято 15 робітників.

Глини як магніт притягували до себе підприємців-дворян, купців. Особливо посилювався цей процес у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості Півдня Росії і Донбасу в 1912 - 1913 р. Дворянка О.М. Липська в 1914 р. вела розробку вогнетривкої глини у станції Часів-Яр, видобуток досягав 700 тис. п. на суму 25 тис. рб. У 1911 р. функціонували гіпсовий кар'єр Б.В. Шапіро з Катеринослава і кар'єр Р. Мінца кварцевого піску біля Віролюбовки. Ф.І. Плещееву належали кар'єри кварцевого піску і вогнетривкої глини.

У 1913-1915 рр. виникло підприємство барона Е.Е. Бергенгейма "Товариство по виробництву вогнетривкої цегли, гончарних виробів" на землі Миколаївського сільського Товариства і дворянки Феніної. Правління знаходилося в Харкові. Це була стара харківська фірма "Товариство для виробництва вогнетривкої цегли, гончарних, теракотових і інших виробів барона Е.Е. Бергенгейма". Фірма ще виробляла гончарні і кислототривкі вироби, керамічні труби, глиняні плити для тротуарів. Підприємство було удостоєно малої срібної медалі в 1887 р. в Харкові, малої золотої медалі в 1893 р. в Петербурзі, великих срібних медалей в 1894 р. у Воронежі і в 1905 р. в Одесі, великої срібної медалі в Орлі, великої золотої медалі в 1896 р. в Нижньому Новгороді і Гран Прі в 1900 р. в Петербурзі.

В.Д. Лейхт керував вогнетривким заводом Товариства "Альфоне Кустодіст" у с. Яковлівка.

Торецьке Товариство вогнетривів було засновано у 1897 р. у Коснянтинівці. Правління знаходилося у Харкові. Виробляли цеглу та черепицю.

У 1910 р. Катеринославський відділ Російського Імператорського технічного Товариства нагородило великою срібною медаллю Володимирівське Анонімне Товариство керамічних та вогнетривних виробів за "за якість цегли для металургійних заводів". Велика срібна медаль Виставкового Комітету вручена за якість продукції.

РТУТНЕ ВИРОБНИЦТВО

У 1879 р. гірничий інженер О.В. Міненков відкрив у районі Микитівки родовища ртутної руди кіноварі. На орендованих у селян землях він утворив "Товариство для розвідування ртуті", але через брак коштів роботи були припинені. В 1883 р. до розробки покладів ртуті долучилося акціонерне Товариство "Ртутна справа А. Ауербаха і К^о" біля станції Микитівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Восени 1885 р. починається будівництво шахти "Софія", а потім і заводу для виробництва ртуті. 14 грудня 1886 р. було отримано ртуть, що стала вперше в Російській державі. Підприємство стало дочірньою філією з 1895 р. з аснованого в Бельгії "Compagnie fermiere des charbonnages A. Auerbach et Co" за іменуванням "Товариство оренди вугільних копалень А. Ауербаха і К^о".

Основний капітал був 3,5 млн. рб. золотом, розділений на 35000 акцій по 100 рб. золотом, сума якої прирівнювалась 400 фр., 15 ф. ст., 324 нім. маркам, 192 голландським гульденам. Власниками акцій могли бути іноземні громадяни за умови, що з чотирьох директорів Правління не менше

трьох повинні бути російськими підданими. До складу Правління Товариства на 1899 р. входили І. Доссе, А. Ауербах, В. Євдокимов, Д. Спасов.

Товариству належали ртутні розробки "Софія", "Железнянська", "Чагарникська", ртутний завод, де працювали 500 робітників. Обсяги виробництва ртуті 1888 р. становила 168 т вартістю 475 000 фр., а через десять років - 362 т, вартістю 2 148 000 фр.

У 1900 р. основний капітал підприємства складав 2 250 000 рб. золотом, облігаційний 1 106 400 рб., запасний 53000 рб. Номінальна вартість однієї акції 125 рб. золотом, біржова вартість якої була 1899 р. коливалася в межах 190-300 рб. Було отримано прибуток 86 891 рб., дивіденди дорівнювали 7%.

ГАСОВО-МАСТИЛЬНІ ТА ХІМІЧНІ ТОВАРИ

Перша згадка в звітах Думи про створення гасово-змащувального складу на території Бахмуту відноситься до 1888 р. коли на підставі ухвали Думи від 11 серпня 1888 р. "купцю Мойсею Кауфману праворуч лінії залізниці, що йде на село Ільїнівку, віддали міську землю вигону мірою в довжину 20 сажень і ширину 10 сажень під будівництво підвалу для складу гасу, платіж в рік оброку визначили в 150 рб".

Але Кауфман звернувся в Думу з проханням про зменшення платні за землю і по ухвалі Думи 4 червня 1890 р. "доручено Управі ввійти з Кауфманом в угоду щодо оренди на підставі чого запропонована річна оброчна платня за займану землю в 60 рублів, про що укладений з ним договір на п'ять років з 25 травня 1891 р."

15 квітня 1893 р. Дума знов повернулася до цього питання і річна оброчна платня за землю під гасовий склад для Мойсея Кауфмана вже на 10-річний термін була, визначена в 115 рб.

18 вересня 1891 р. Дума віддала в оброк на 10-річний термін міську землю під спорудження гасового складу купцю Когану за 75 рб. на рік.

У 1896 р. за землю вигону, відведену купцям Кауфману, Когану під складу гасу, в казну поступило 260 рб. В 1899 р. з оренди землі під гасові складу було отримано 310 рб.

У 1908 р. на території Бахмуту знаходилося декілька гасових складів: Михайла Брейліна з оціночною вартістю нерухомого майна в 3 тисячі рублів, складу Коплана, Каменецького і Брукмана з оцінкою вартісті в 1500 рублів; з такою ж оцінною вартістю нерухомого майна складу Хаїма Бравермана і Ревеки Каменецької. За 1908 р. не вказаний найкрупніший гасовий склад Мойсея Кауфмана, швидше за все на його базі було створено Товариство "Мазут" з оцінною вартістю 6 тис. рб. За міською межею був ще один гасовий склад, що належив В.Г. Французову. Про це свідчить його

звернення в Бахмутську земську управу в 1905 р. з проханням про установку додаткового телефону на складі.

Створення складів з газом було необхідне у зв'язку з переходом на використання газових ліхтарів в місті і на підприємствах. В 1893 - 1895 рр. для освітлення міста на вулицях, мостах і міському бульварі було поставлено 237 ліхтарів, на що було витрачено 405 пудів гасу вартістю 1 рб. 20 коп. за пуд. Всього 486 рб.. Обслуговували їх 4 ліхтарники. В 1899 р. для освітлення влаштованих на вулицях міста 272 ліхтарів витратили 500 пудів гасу вартістю по 1 рублю 25 коп. за пуд, всього на 625 рб.

На Донеччині існував хімічний завод у Щербинівці, де виробляли гудрон з вугілля, бензол, аміак на 120 тис. рб. Працювало 40 робітників. Було 2 парових казани. Керуючим був інженер Янчевський.

У 1903 р. керуючим содовим заводом Товариства Сольве і Ко у Лисичанську був Турнер П.І. Завод виробляв каустичної соди і звичайної на 3,5 млн. рублів. Мав 37 парових казанів. Чисельність робітників становила 900. При заводі виробляли 40 робітників-бондарів діжки під соду загальною вартістю 150 тис. рб. на рік, діяв електричний двигун.

ПОЛІГРАФІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО

В економіці "столиці" повіту з'являються нові, невідомі раніше в Бахмутському краї, галузі. Одна з таких галузей - поліграфічне виробництво.

Першу друкарню в Бахмуті відкрив в 1872 р. міщанин Р.І. Гріліхес в своєму будинку на Великій Харківській вулиці. В 1882 р., як впливає зі звіту Катеринославського губернатора, у Гріліхеса працювали всього 3 друкаря, дохід складав 2,5 тис. рб. на рік.

Друкарня Р.І. Гріліхеса в першу чергу відповідала запитам промисловості Донбасу. Друкувалися різноманітні виробничі бланки, які в цей час отримали широке розповсюдження в діловодстві, етикетки. Зразки виробничого листування того часу, що збереглися, говорять, що заводчики надавали величезне значення зовнішньому вигляду бланків і художньому оздобленню рекламних проспектів, етикеток для своєї продукції.

У 80-ті рр. в Бахмутському повіті з'явилася ще одна, більш крупна, ніж у Р. І. Гріліхеса, друкарня. В ній працювало 12 чоловік, але продуктивність праці тут була значно нижчою - в рік друкарня випускала продукції всього на 6 тис. рб.

Криза початку 90-х рр. відбилася на роботі друкарень. В 1892 р. в друкарні Р.І. Гріліхеса залишилося 2 робітники, об'єм продукції, що випускався, склав 980 рб. на рік. Друкарня повіту робітників не звільняла, але об'єм виробництва скоротився - до 5,4 тис. рб. на рік.

У 1896 р. В.І. Першин на одному із засідань Думи поставив питання про відкриття в місті ще однієї друкарні на кошти міста. З документів, що збереглися, видно, що міська друкарня не була відкрита-місцеві підприємці не хотіли випускати з своїх рук прибуткове виробництво. Звіт Бахмутської міської управи за 1896 р. друкувався у Р.І. Гріліхеса. Звіт за 1898 р. друкувала вже друкарня М. Крамарева, заснована в другій половині 90-х рр.

Леона Рафаїловича Гріліхеса одного разу по недогляду метранпажа штрафував в 1909 р. справник повіту "за друкування афіші театру - біографа Чепурковського без твердих знаків".

З 1902 р. відома продукція друкарні Р. В. Піпко, продукція друкарні І. Х. Новікова датується 1908 р., продукція друкарні І. Л. Дерковського відома з 1912 р., Новицького - з 1913 р., Товариства "П. Вальдштейн і син" - з 1915 р. Вже під час громадянської війни в 1919 - 1920 рр. відома друкарня М.М. Шнейдеровича з книжково-паперовим магазином Р.М. Клатта.

Л. Гріліхес рекламував магазин з книжковим, письмопаперовим, музичним, іграшковим, фотографічним і електричним відділами, він єдиний продавав в Бахмуті фортепіано фірми "Шредер", був господарем великого "складу письмових, канцелярських, конторських, креслярських засобів і навчальних посібників з музичним і іграшковим відділом". "При магазині є власна друкарня, палітурна і линевальня" - мовилося в рекламному проспекті. Нова друкарня називалася "Друкарське мистецтво".

М.М. Крамарев рекламував "типо-літографію, книжковий і письмовопаперовий магазин".

Продукція кожної друкарні мала свій "вигляд". "Похвальні листи" друкарні Гріліхеса із золотими ажурними він'єтками відрізнялася від "Похвальних листів" друкарні М. Крамарева, прикрашених багатокольоровим пейзажним узором.

Власники друкарень не відмовлялися від дешевих замовлень-виготовлення гімназичних зошитів, табелів, учнівських квитків. Причому, їх друкували не тільки маленькі друкарні Р. В. Піпко, Товариства "П. Вальдштейн і син", але і "Друкарське мистецтво" Гріліхесів.

У 1898 р. в друкарні М. Крамарева була видрукована поетична збірка М. Ф. Чернявського "Донецькі сонети". Досвід книгодрукування у бахмутських поліграфістів до цього часу вже був. В 1883 р. вперше в друкарні Р. І. Гріліхеса був видрукований "Звіт Бахмутської земської управи". Після цього випуск подібних звітів і іншої довідкової літератури стає в Бахмуті традиційним. Їх випускають усі міські друкарні. Понад 50 зразків таких видань з 1866 до 1917 рр. зберігається в Російській національній бібліотеці у Петербурзі. Мабуть, це найповніше зібрання. Є

бахмутські видання у державних архівах та обласних бібліотеках Дніпропетровська, Харкова, Москви, Ростова.

Серед довідкової літератури необхідно відзначити насичені корисною інформацією сільськогосподарські календарі Бахмутського земства. В 1912 р. його видрукували в друкарні І. І. Дерковського, а в 1913 р. - у друкарні І.Х. Новікова. Цікаво, що календарі були безкоштовним додатком до "Народної газети Бахмутського земства".

У 1906 р. в типолітографії М. Крамарева був видрукований "Короткий історико-географічний опис Бахмутського повіту" вчителя народного училища села Луганське Л. Гасвого.

Бахмутські друкарі відгукувалися на всі події культурного життя міста. Збереглося багато театральних і святкових програмок, афіш друкарні І. Р. Гріліхеса.

У 1894 - 1899 рр. в Бахмуті було 2 магазини, де продавали книги Шидгерман і Гріліхес.

У 1914 р. в Бахмуті працювали книгарні Гріліхеса, Вальдштейна, Гардінського.

У Юзівці діяла друкарня Пенякова П.Л., де працювало 20 робітників і вироблялося друкованої продукції на 18 тис. рб. на рік.

ВИРОБНИЦТВО БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

В своїй доповідній записці Катеринославському губернатору Бахмутський комендант полковник І.В. Шабельський у 1783 р. писав: "город Бахмут лежит между двумя горами в низменном месте... Близ города находятся меловые, алебастровые, аспидного, точильного и других камней горы в которых быть и металлам, каменное уголье, но не созрелое...". Саме цей документ використано при написанні "Опису міст та повітів Азовської губернії" ("Записки Одеського товариства історії і давнини", т.1).

"Новоросійські календарі" 1832-72 рр. неодноразово згадують видобування вапняку, виробництво алебастру та вапна.

Бурхливий розвиток промислового будівництва фабрик і заводів, закладів самоврядування, установ соціальної сфери, житлове будівництво жителями містечок та сіл Бахмутського повіту стимулювали стрімкий попит на будівельні матеріали - вапно, пісок, камінь, глину, цеглу, шифер. Крім того, виробництво будівельних матеріалів не вимагало придбання складних машин та механізмів (будувалося на ручній праці), великих фінансових вкладень і кредитів.

Б.М.Французов заснував алебастровий завод у 1876 р., ним керував син М.Б. Французов. Працював локомотив 25 к.с., 25 робітників виробляли алебастр шматками, сирий, перепечений на 15,5 тис. рб.

Вапняний завод О.Х.Новікова було засновано у 1882 р. Керуючий В.З. Лебедєв. Діяв 1 паровий казан. Вироблялося на 80 тис. рублів, працювало 15 робітників.

На заводі О.І. Токарева працював паровий казан.

Вапняний та алебастровий завод Л.Я. Гершковича заснований у 1894 р. біля ст. Деконська. Мав 11 робітників та щорічний прибуток 20 тис. рублів.

На алебастровому заводі Крамарева, Голдріна у Попасній вироблялося продукції-молотого алебастру на 30 тис. рб., працював паровий казан, було 10 робітників.

На заводі Свободи Леопольда Августовича у Петровському Веровської волості вироблялося обпалене вапно на 25 тис. рб., діяли печі, працювало 20 робітників.

Сировину для заводів добували у кар'єрах Косича і Богомолова (ст.Деконська), Товариства Деконських заводів, Покровського Товариства селян, І.Х. Новікова, Л.Я. Гершковича, А.М. Крамарева, М.М. Кречетова, О.І. Токарева, К.М. Фірке, Б.М. Французова (біля Бахмуту), В.В. Штерцера (Миколаївка), Б.В. Шапіро (Часів Яр). А.М. Французов орендував кар'єри Ж.Є. Діомідова, Н.С. Міленкова, І.І. Наримського. В.В. Штерцер мав у Зайцево кар'єр алебастровий, 120 тис. пудів, 20 робітників та кар'єр доломиту, видобував 900 тис. пудів, працювало 105 робітників. Доломіт В.В. Штерцер видобував у с. Трипілля.

У 1860 р. згадуються 3 цегельні заводи, що виробляли товару на 3,75 тис. рб.

Г.Л. Хенкін заснував завод у 1869 р. Керуючим був Б.М.Французов. Мав паровий казан, випускав цегли на 25 тис. рб., працювало 15 робітників.

О.П. Бадодін заснував завод у 1871 р., випускав цеглу та черепицю на 7 тис. рб., мав паровий казан 10 к. с., працювало 40 робітників.

І.А. Любичький виробляв з 1879 р. цегли на 5 тис. рб., мав паровий казан. Мав 24 робітники.

В 1886 р. згадується цегельний завод у маєтку дворянина Сабо (Кузьминівка, Берхівка), що виробляв 1 млн. цегли за ціною 10 рб. тисяча. Сьогодні це завод "Красна гора".

Б.М. Французов заснував другий завод у 1887 р., мав паровий казан, виробляв цегли на 7 тис рб., працювало 26 робітників. Ще один цегельний завод Б.М. Французова мав 1 паровий казан. Працювало 12 робітників, виробляли цегли на 20 тис. рб.

А.Г. Палант виробляв з 1893 р. цегли на 7 тис. рублів. Мав 23 робітники.

М.Я. Французова заснувала в 1896 р. цегляний завод. Керуючим був М.Б. Французов. Мав паровий казан 35 к.с., працювало 25 чоловіків. На

14,5 тис. рб. випускали цеглу звичайну, для димарів, вогнетривку, черепицю стрічкову, марсельську, вогнетривку.

Завод А.М. Французова (батька) засновано у 1898 р. Мав 15 робітників, цегли на 45 тис. рб.

Завод Н.С. Міленкова засновано у 1895 р. Керуючий О.А. Любіцький. Мав 1 паровий казан. Випускали цеглу 35 робітників.

Д.О. Мінаєв заснував завод у 1897 р. Виробляли цеглу на 20 тис. рублів, працювало 50 робітників.

П.Г. Коваленко випускав цегли на 30 тис. рб.

І.І. Решетніков випускав цеглу на 8 тис. рб.

Ф.Б. Зехов виробляв черепицю на 5 тис. рб., мав паровий казан.

М.І. Венгеровський виробляв черепиці на 8 тис. рб., мав паровий казан.

Цегляний завод у колонії Нью-Йорк М.М. Діка виробляв цеглу на 7 тис. рб., мав 18 робітників.

На заводі Нібура Я.Г. у тому ж селищі працювало 20 робітників, вироблялося цегли на 10 тис. рб. Унгер Я.Г. виробляв цегли на 25 тис. рублів, працювало 52 робітника.

Глиняними кар'єрами володіли М.О. Ковалєвський (Часів Яр), В.О. Аєс (с. Миколаївка), що отримав малу золоту медаль Виставкового Комітету Катеринославської виставки 1910 р. за "якісну обробку каоліну", М.К. Котляревський (Часів Яр),

Доломіт видобували на початку ХХ ст. М.К. Котляревським біля с. Кодемо, М.А. Французовим біля с. Віролюбівки, В.В. Штерцером біля Трипілля. Кварц і пісок видобували: Балабанев В.В. (с. Миколаївка), Бергман В.Л. (Бахмут), кар'єр Бахмуту, Плещєєв В.О. (ст. Часів Яр), Плещєєв Ф.І., (ст. Часів Яр), Мінц Р. (Віролюбівка).

У 1912 р. біля ст. Яма було побудовано завод з обробки доломіту. Він належав В. Штерцеру та селянину В. Жученку, які утворили Товариство "Доломіт".

Товариство Чорноморського цементного виробництва у Лисичанську, керуючий Греве Емануїл Андрійович, виробляло цементу на 400 тис. рублів, мало 7 парових казанів, електрику, 100 робітників.

20 грудня 1911 р. нотаріус Ван-Гальтерна в Брюсселі прийняв Луї Ламберта, Германа Сізеле, головного директора скляних і хімічних заводів у Катеринославській губернії Валентина Гомон для реєстрації "Акціонерного Товариства Портландцемент в Костянтинівці".

Термін Товариства визначався в 30 років, вважаючи від 13 грудня 1911 р. До Правління увійшли Луї Ламберт, Поль Нобле, Герман Сізеле, Жозеф Сізеле, Жорж Депре, Фернанд Ламберт, Франсуа Россель, Стефан

Сезеле, Жюль Момм і Ахілл Мальянро. Головою був обраний Луї Ламберт. "Товариство своєю метою має торгівлю, виробництво і продаж цементу, крейди, алебастру, глини і формувань вапна для промисловості і землеробства".

За умовами діяльності іноземних товариств, агентом, або інакше представником Товариства в Росії, міг бути тільки поданий Росії не іудейського віросповідання. Їм став Валентин Людвігович Гомон.

20 лютого 1912 р. в Міністерство торгівлі і промисловості надійшло Прохання від інженера В. Гомона дозволити виробляти операції в Росії: торгівлю, виробництво і продаж цементу і крейди, організувати управління заводу для експлуатації.

У травні 1912 р. Гомон придбав у Краматорського металургійного Товариства 9 десятини землі для спорудження нового заводу і видобутку сировини.

Будівництво заводу йшло швидкими темпами, устаткування поставляли заводи Німеччини, Бельгії, Франції.

12 грудня 1912 р. в Сенат Правительствующий поступило повідомлення, "Государ Імператор.. в день 1 грудня цього року Найвище завердити зволив умови діяльності в Росії бельгійського акціонерного товариства, під найменуванням "Анонімне товариство портландського цементу в Костянтинівці".

Директором-розпорядником Краматорського цементного заводу був призначений Анрі Фламан, головним рахівником був запрошений бельгієць Фернанд Дне. Капітал Товариства складав 3 млн. франків, був розділений на 12.000 акцій по 250 франків, 4800 іменних по 400 франків. Луї Ламберт і Герман Сізеле отримали по 300 акцій по 250 франків, по 400 іменних. Власником 300 акцій став Валентин Гомон, Анрі Фламан 20 акцій, Депре 140 акцій, сенатор Брюсселю Арманд Гюбер 160 акцій і 52 іменних. Росіянами були Едуард Орловський з Харкова, Юхим Шайкевич і Олександр Вишнеградський, уповноважені Петербурзького Міжнародного Комерційного Банку. 27 травня 1913 р. було вирішено: "Капітал Товариства, нині встановлений в три мільйони франків, розділених на 12.000 акцій, збільшується на 2,1 млн. франків".

Селяни повіту розробляли поклади каменю для будинків, фундаментів, сараїв, огорож, бруківки. З 18 ст. почалося виготовлення кам'яних знарядь для сільського господарства котків, жорен, корит, ступ.

Селяни Покровського за 300 рб. на рік передали орендарю видобуток каменю по 150 куб. сажнів для Воронежу, Новочеркаська, Полтави, Харкова по 25 рб. сажінь споживачам.

Селяни Зайцево ломали камінь де заманеться до 15 куб. сажнів і продавали по 10-12 рб. Видобуток каменю в с.З алізному в оренді по 1 рб.за куб. сажінь. Видобуток від 10 сажнів на рік.

У Казенно-Торсько-Олексіївці камінь ломають самі заказники по 1-2 рб. за сажінь.

У с. Дружківка селяни видобувають до 1000 аршинів плит (по 13-30 рб. 100 плит), бутовий камінь для заводу Борисовського по 7 рб.куб.сажінь.

У селі Землянки Скотоватської волості селяни на р.Торець ломають камінь, 22 селянина виробляють до 300 котків, які міняють у ВД по 2-3 міри хліба за один. Залізничне відомство видобувало тут стройовий камінь та шебінь.

У повіті було 113 артілів каменярів (577 чоловіків), що виробляли на рік 44 тис. плит, стовпів 53, хрестів 35, котків 6434, жерновів 250, корит для худоби 175.

У с. Луганському розробка каменя ведеться на протязі 8 верст-червоні бруски та точила, сірі пити, ступені та котки. Сірий камінь добувають по 5-7 робітників, червоний 2-3. Вскриша в першому випадку займає 40 днів, в другому до 7 днів. Сільське Товариство з 1882 р. не бере податок з котків. За інші вироби встановлено податок до Книги мирських доходів. Таку постанову прийняли збори громади, а затвердило Волостне Правління Луганський староста віддавав податок 800 рб. у відкуп у 1882 р. Данилу Леонтовському, у 1883 р. - Павлу Згіннику. Останній у час від'їзду Леонтовського у Харків напоїв багатих селян-керівників атілей і здобув "право" відкупу податку, наобіцяв голоті пільги...

Більшість з 17 артілій (207 робітників) отримують від відкупника гроші наперед, беруть харчами у лавках борошно, олію, рибу. Замість 2 рб. в день на руки видається 50 коп. Горілки набирається авансом до 100 рб. на місяць.

Каменярі використовують ломи, "баби", молотки, кайла, клини, різакі, Інструменти виробляють зі сталі місцеві ковалі за ціною сировини 6-7 коп. фунт.

Продукція йшла до Ростову, Таганрогу, Кубані, Полтави, Харкова, Києва. Чистий прибуток скупників становив від 24 до 117 %. Продажна ціна котка становила 4 рб., кам'яного корита 6 рб.

Селяни с. Сергіївки водобувають будівельні каміння для Маріупольського (маріупольські греки перекупувають вироби для ВД та Кубані), Ново-Московського, Катеринославського повітів, Війська Донського.

Селяни Зайцевого отримують за сезон весна-осінь до 75 рб. на місяць. Жорна продаються шестерик 20 рб., восьмерик до 35 рб. Перекупники купують не більше 10 жорен до Ростову, Таганрогу, Харкова.

БАНКІВСЬКА ТА СТРАХОВА СПРАВА

Кінець XIX століття характеризується появою в Бахмуті банківських установ.

Купець Й.М. Клейменов в 1896 р. на засіданні міської Думи поставив питання відкриття філіалу Державного банку Росії.

В анкеті про стан Бахмуту за 1907-1909 рр. згадуються філіали банків Товариства взаємного кредиту, Азово-Донського і Міжнародного Комерційного.

Азово-Донський банк мав капітал на 1.01.1914 р. в 90 млн. рб., Міжнародний Комерційний - 79 млн. рб. Ці банки брали активну участь в розвитку промисловості Бахмуту. Так, в 1906-1910 рр. Азово-Донський банк кредитував акціонерні Товариства мукомельної справи і пиво-меловаріння Саломона Трахтерова.

Міжнародний Комерційний банк фінансував разом з Сибірським торговим банком Товариство "Бахмутська центральна соляна шахта". В акціонерному Товаристві "Бахмутська сіль" Міжнародний Комерційний банк і Російсько-Азіатський банк мали по 3200 акцій, що складало 23% всього капіталу, частка капіталу О.І. Путілова досягала 500 тис. рб.

З 1910-1911 рр. в Бахмуті відкривається філіал Російського торговельно-промислового банку.

На початку XX ст. будь-який бахмутчанин - від міщанина до дворянина міг застрахувати своє майно в різних Товариствах: 1 і 2 Російських страхових, Петербурзькому страховому Товаристві, Північному Товаристві "Саламандра", Товаристві "Росія". Агентами цих Товариств були, як правило, євреї.

До установ державного казначейства урядовці-євреї не допускалися. Проте вони грали значну роль в банківських капіталах. Так, в Азово-Донському банку в Бахмуті керівником був Ісаак Гранов, бухгалтером Григорій Смоленський. В Юзівському філіалі Ісаак Стояновський і Яків Компанієць. Товариство Взаємного кредиту очолював голова Правління Абрам Крамарєв, в Правління входили Яків Бельський і бухгалтер Мойсей Лев. У філіалах Товариства євреї склали від 50 до 70% складу Правління.

Позиковим Товариством дрібного кредиту, що підтримувало дрібних підприємців керували Ісаак Гранов і Лазар Гершкович.

Абрам Єланчик, купець 1-ї гільдії, очолював "Дрібноторгове, ремісничє і кустарне позиково-ощадне Товариство.

ТЕХНІЧНА ОСВІТА

Відміна кріпацтва і швидкий розвиток промисловості Півдня Росії поставили перед урядом питання про необхідність підготовки молодшого і

середнього технічного персоналу. Ці імпульси виходили від промислових районів і міст повітів, що швидко розвивалися, яким був Бахмут.

У 1861 р. в Бахмуті при повітовому училищі була відкрита Недільна школа для ремісників і робітників. На відкритті 19 лютого Предводитель дворянства Шахов пожертвував на утримання 25 рб., городяни- 127 рублів сріблом. В школі зібралося до 20 учнів.

У 1882 р. голова повітового земства О.Карпов почав добиватися від губернського земства асигнування 1200 рб. на відкриття 2-х ремісничих класів і 6 Шкіл ручної праці, дотації в 1800 рб. з бюджету. В Звановській волості повинен був бути відкритий клас столярної, бондарської, колісної справи, була куплена хата з 2-х кімнат для майстра і майстерні.

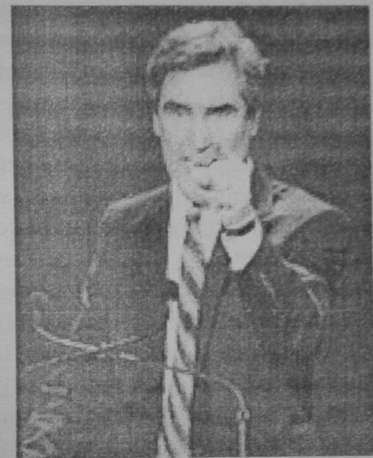
У жовтні 1890 р. Бахмутське земське зібрання в особі Предводителя дворянства О. Карпова звернулося до міністра державного майна про відкриття середнього гірничо-заводського промислового училища "...для розвитку гірничо-заводської промисловості в краї". Управа направила перелік вугільних, соляних копалень, заводів, гірничого виробництва Бахмутського повіту. Одночасно до міністра народної освіти надійшло клопотання Думи про відкриття при майбутньому училищі сільськогосподарського відділу. Голова В.І. Першин писав, що місцевість біля Бахмуту "рясніє різноманітними мінеральними багатствами (сіль, кам'яне вугілля, кіновар, залізна, мідна, срібноолов'яна руди)". Багато копалень і заводів "знаходяться в завідуванні людей, що не отримали ніякої наукової підготовки", що створює загрозу "життю самих копалень". На думку В.І. Першина, вирішити багато проблем того часу могли б керівники із спеціальною технічною освітою. Аналогічний лист-клопотання про відкриття училища В.І. Першин, О. Горяїнов М. Степанов 13 березня 1891 р. направили Директору народних училищ Катеринославської губернії.

Земське зібрання повіту було стурбоване, що багатства надр експлуатуються іноземними компаніями. Підготовка гірничих штейгерів в Лисичанській школі є недостатньою для зростаючих потреб краю в кадрах. В докладі про відкриття сільгоспвідділу в училищі земський діяч І.П. Ільїн відмічав: "Бахмутський повіт і його околиці належать до степового простору й має досить розвинуте сільське господарство і скотарство", але господарство через відсутність фахівців велося погано, "з року в рік, з покоління в покоління". У повіті на той час було 800 тисяч десятини землі, заселеної німцями з 1884 р. - 120000 десятин.

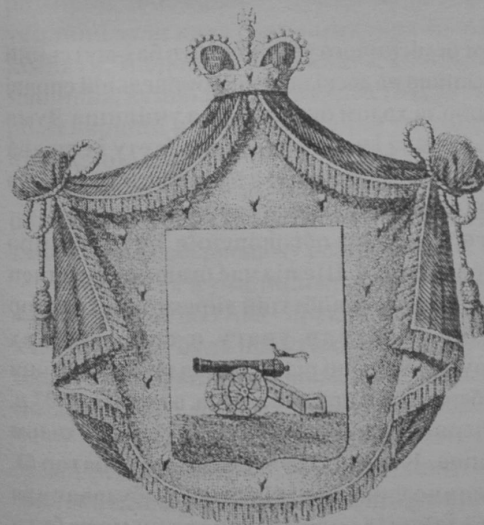
Численні звернення земської Управи, Думи в урядові інстанції примусили їх порушити справу відкриття ремісничого училища. За розпорядженням міністра народної освіти графа Делянова була утворена Особлива нарада при керівнику Відділом промислових училищ на чолі з таємним радником Аноповим.

Герб Ігнат'євих

*Лідер Ліберальної партії
Канадч Майкл Ігнат'єв*

Герб Карпових

О.Карпов

У вересні 1894 р. Микола II дав розпорядження міністерствам фінансів, державного майна, народної освіти відкрити 7 середніх технічних, 15 нижчих технічних і 17 ремісничих училищ по всій Російській імперії. На цю мету щорічно з державного бюджету виділялося понад 1 млн. рублів.

Особлива нарада тасного радника Анопова і урядовця Мінфіну дійсного статського радника Григо'єва вела журнал, з якого ми можемо отримати відомості про характер обговорення питання про відкриття училищ. На нараді дискутувалося питання, чи будувати училища з цегли або дерева, одно або двоповерхові, які мати майстерні і, навіть, де і скільки розмістити клозетів. Нарада прийшла до висновку, що "в Бахмуті за місцевих умов не представляється можливим будувати дерев'яні споруди., відкриття тут училища викликається настійною необхідністю". Бахмутській міській Думі наказано було "приступити до споруди будівлі ремісничого училища весною (1895 р.), щоб відкрити до 1 липня 1896 року". Одночасно будівництво училищ почалося в Санкт-Петербурзі, Ростові, Томську, Ташкенті, Царіцині, Сапожку, Рибінську. Проте, до встановленого терміну було відкрито тільки училище у Бахмуті. В цьому чимала заслуга Голови В.І. Першина.

1 липня 1896 р. училище було відкрито. 24 жовтня 1897 р. головою його Опікунської Ради став В.І. Першин. Будівля училища була з червоної цегли, 2-поверхова, з оригінальною архітектурою, збереглася до теперішнього часу (Артемівський індустріальний технікум)

До 2-поверхової будівлі було прибудовано дві одноповерхові будівлі майстерень.

Генеральним підрядником ремісничого училища був бах-мутський купець Моїсєєв, що виявився людиною не досвідченою в будівельній справі і нечистою на руку. Для контролю за ходом будівництва училища Дума утворила Будівельний комітет. Голова і члени цього комітету вели два зошити витрат і активів. Після завершення будівництва виявилася величезна кількість недоробок, дефектів і відвертої крадіжки грошей.

Майже детективною історією було обговорення питання про придатність будівлі ремісничого училища. Ще під час будівництва член Будівельної комісії, що приїхав з Брянська майбутній директор-інспектор П.О. Жиров, інженер Квельмс звертали увагу в своїх листах Катеринославському губернатору на численні відступи від проекту купця Моїсєєва. Катеринославський губернатор в цей час хворів, а потім в 1897 р. помер. Занедбаність справ в губернії позначилася на контролі за ходом будівництва ремісничого училища. В грудні 1898 р. віце-губернатор О. Михайлов відзначав, що "ремісниче училище, тільки що збудоване за казенний рахунок в Бахмуті і вже зайняте учнями, навряд чи може бути визнаним міцним і достатньо придатним для свого призначення". Молодший ревізор Катеринославського казначейства Полтавченко в акті в листопаді

1897 р. виявив факт, що "стіни в півцегли замість призначених по кошторису в одну цеглину навряд чи будуть міцні при дії парового казана і машин". Була утворена комісія з перевірки будівлі училища на чолі з губернським інженером статським радником Харманським, у складі Л. Бродницького, О. Фейгіна, молодшого інженера О. Міклошевського, О. Аршеневського, справника повіту В. Мельникова, міського архітектора Любімова. Комісія протягом двох місяців працювала і виявила численні порушення і відступи від проекту - всі фундаменти і стіни одноповерхової будівлі були виконані не з друківської цегли, а з бутового каменя. Причому, Моїсєєв чомусь купував камінь по 14 рублів за 1 м3, як і цеглу (крадіжка). Самовільно підрядчик замінив 18 голанських печей на центральне опалювання з калориферами, з двома котельнями. На це опікувач учбового округу і міністерство дозволу не давали. На суму більше 15000 рб. були відсутні акти, документи про придбання матеріалів і виконання робіт. Це був факт безперечної крадіжки підрядником, але покарання кінець кінцем ніхто не поніс, гроші в міську казну не були повернені. Цікаво, що опікувач Одеського учбового округу, визнав роботи задовільними, але акт про це зник. Узяті проби розчину кладки стін училища були відправлені на аналіз в Інститут інженерів шляхів сполучення, але результат так до Бахмуту і не дійшов.

У перший рік навчання в училищі було в столярно-токарному відділенні 7 учнів (з них 2 практиканти), в слюсарному відділенні - 44 учня (з них 2 практиканти). Училище мало 36 приміщень. Земельна ділянка розміром 2600 сажнів. Думою була передана у власність училища. В училищі були квартира директора-інспектора П.О. Жирова, 3 класних кімнати, малювальна кімната, слюсарний клас, ливарна майстерня, машинна, кузня. Загальна вартість устаткування дорівнювала 14 тисячам рб. В перший рік на утримання училища було відпущено 10568 рб., на придбання устаткування - 9023 рб. Загальне фінансування училища здійснювало міністерство освіти (11379 рб.), з бюджету міської Думи (1000 рб.), від Округу (100 рб.), платні за навчання (550 рб.), від доходів за замовлення і від продажу робіт учнів.

Заняття в училищі проходили по 6-денці, з 8 до 12 годин -уроки в класах, з 12.30 до 17.00 - практичні заняття в майстернях. З 1 по 15 червня кожного року була практика в майстернях училища і на підприємствах Бахмуту. Учбовий рік тривав з 1 вересня до 30 травня. Платня за навчання складала 10 рб. на рік, 1/7 частина вчилися безкоштовно по бідності.

Учбове навантаження ремісничого училища складалося з щотижневих годин фізики, арифметики з рахівництвом, накреслювальної геометрії, чистописання, російської мови, літератури, фізики, основ технології обробки дерева і металу, досить багато годин малювання, співу. Учбова програма і плани були примірними, в них зміни і доповнення вносили викладачі.

Підручниками для викладання предметів служили: по закону Божому підручник Соколова, по російській мові "Етимологія і синтаксис" Кирічницькова, "Рідна мова" Соколова, по арифметиці і рахівництву - "Задачі" Малініна, "Арифметика" Голубова, "Фабричний курс рахівництва" Плотникова, "Геометрія" Вульліха, "Фізика для міських училищ" Малініна.

Училище мало в розпорядженні багату бібліотеку. Якщо в 1896 р. в бібліотеці було книг технічного змісту 53, посібників і підручників для учнів - 286, в кабінеті креслення, малювання і технології - 101 книга і посібники, то в 1902 р. книг технічного і технологічного змісту було 171 назва, підручників і посібників для учнів - 378, періодичних видань - газет і журналів - 64, посібників з чистописання - 33. В кабінеті креслення і малювання було 217 посібників, таблиць, альбомів. Вже у момент відкриття училища інспектор П.О. Жиров ставив перед начальством питання про необхідність обладнати фізичний кабінет. Щорічно на придбання приладів виділялося від 500 до 1000 рублів. В 1901 році міністерство народної освіти виділило 2 тисячі рублів на дообладнання фізичного кабінету. Інспектор П.О. Жиров пожертвував під фізкабінет найбільшою кімнатою своєї невеликої квартири при училищі. У фізичному кабінеті налічувалося 192 прилади і наочні посібники, серед яких немало таких, про які багато нинішніх вчителів мало що і знають. Фізкабінет мав лабораторію.

Гуртожитку і пансіону училище не мало. Іногородні вчилися за платню від 6 до 10 рб. на рік, проживали в будинках бездітних городян і бідняків.

З моменту відкриття і до початку I Світової війни директором був Петро Опанасович Жиров, що народився в 1850 р., статський радник, закінчив Петербурзький університет в 1878 р. В училищі він викладав арифметику, геометрію, рахівництво, фізику. Мав тижневе навантаження 12 годин. За багаторічну працю в училищі був нагороджений орденами Станіслава і Ганни. Ймовірно, користувався великим авторитетом в губернському Правлінні, оскільки в 1902 р. очолював комісію по прийому нових будівель механіко-технічного училища в Маріуполі і середньотехнічного училища в Олександрівську. Крім того, П.О. Жиров був членом Ради училищ повіту, активним гродаським діячем - одним із засновників музично-драматичного Товариства, учасником самодіяльних спектаклів в Народному Домі.

В обов'язки інспектора училища входили відвідини уроків. У звіті за 1901-1902 рр. П.О. Жиров відзначає, що відвідував уроки креслення і російської мови, робив зауваження по відступах від програм, на педагогічній нараді "розбиралися найбільш відповідні для ремісничих училищ методи і способи викладання". В училищі за ініціативою вчителя фізики більш детально вивчали машини із змінним тиском пари, пристрій паровозу - для майбутніх помічників машиністів. Більш детально вивчалися динамомашини, методи

вимірювання одиниць струму - для майбутніх машиністів електростанцій і підйомних машин копалень. При вивченні арифметики задачі складалися на розрахунки складу розчинів для майбутніх працівників солеварних і содових заводів Бахмутського повіту. Тут математик П.О. Жиров здійснював "зв'язок викладання з життям" (віяння 50-х рр. XX сторіччя). Вперше в курсі технології металів були введені поняття про устрій доменних, пудлінгових і сталеплавильних печей, що "викликається місцевим характером промислової діяльності", відзначав в звіті П.О. Жиров.

Значне місце педколектив училища приділяв аналізу вихованості учнів: проблемою був вплив сім'ї на учнів, оскільки вони дуже багато часу знаходилися в училищі, а батьки були зайняті промисловими і торговими справами. З приводу порушень поведінки батьків запрошували в училище. З 105 учнів в 1902 р. мали "5" по поведінці - 101, "4" - тільки 3. Серед вчинків наголошувалися витівки і зайва жвавість відповідно віку, бійки один з одним, лінощі, ненавмисне псування майна, пропуски занять. П.О. Жиров відзначав, що "учні мають слабі прагнення до самоосвіти шляхом позакласного читання, розумовий розвиток посередній". У випускному класі, на думку лікаря Стебельського, фізичний розвиток набагато обгоняв розумовий, "етичний стан учнів дає підстави бажати кращого".

Почесним доглядачем (за теперішніх часів це голова державної екзаменаційної комісії) був директор Брянцевської соляної копальні гірничий інженер колезький радник Михайло Миколайович Лямін, що народився в 1861 р., закінчив Гірничий інститут, мав ордени Ганни і Станіслава. Священик Покровської церкви Платон Никифорович Шумов був законозчителем. Серед викладачів в 1902 р. ми зустрічаємо вчителя Вищого народного училища К.О. Прохвятилова - викладача ремісникам російської мови і чистописання, М.М. Смеліницького - викладача російської мови, М.І. Мазуріна, викладача малювання. М.І. Мазурін народився в 1871 р., закінчив Строгановське художнє училище, служив в Орлі і був звідти запрошений в Бахмут. У фондах Артемівського краєзнавчого музею є футляр креслярської готувальні Миколи Мазуріна, учня 3-го класу Строгановського училища, вручений йому за успіхи в малюванні в 1890 р. М.І. Мазурін в училищі виконував обов'язки класного наглядача (за теперішніх часів - класний керівник), завідував бібліотекою, був секретарем педагогічної Ради. В 1898-1902 рр. художні роботи ремісників спрямував інспектор П.О. Жиров на Всеросійську Промислову виставку (разом з промисловими виробами, кресленнями, фотографіями), в Академію малярства. Можливо, саме М.І. Мазуріну зобов'язано було ремісничє училище створенням прекрасної фотомайстерні і однієї з найбагатших в учбових закладах Бахмуту бібліотеки. Завідуючим майстернями були Олександр Миколайович Красковський, 1870 р. н., що переїхав в Бахмут з

Вольська, і Костянтин Васильович Орлов. Вчителем співу в училищі був Г.А. Макогон, церковний регент і вчитель співу Благовіщенської ЦПШ. Лікарем училища був Володимир Максиміліанович Стебельський, почав працювати в Бахмуті земським лікарем 27 листопада 1885 р. Секретарем училища служив Григорій Кузьмич Погорелов, 33 років, що закінчив в 1885 р. Бахмутське міське училище.

При училищі існував склад готових виробів учнів і магазин для продажу цих виробів. Опікунська Рада навіть планувала видати Каталог товарів, що продаються в училищі. Будь-який житель міста міг в училищі замовити для себе ті або інші вироби, інструменти, товари. Так, в 1902 рб. учні виконали на продаж малий свердлувальний верстат за 25 рб., рахівниці класні за 15 рб., поліровану скриню, етажерки і полиці для книг для городян, столи для народної аудиторії Народного Дому, тумби,-столи. Таких замовлень було на 132 рб. В магазині училища виготовлених учнями товарів було на 4546 рб. Були продані свердлувальний верстат на чавунній базі за 150 рб., токарний по металу ножний верстат за 100 рб., багато шаблонів, ключів гайкових, молотків. Це дозволило отримати додатково до бюджету училища 342 рублі. Учні виконували замовлення по литву з гіпсу різних виробів - статуєток, ліпнини для будинків. Зрозуміло, що все це було неможливо без доброї матеріальної бази учбових майстерень, фотолaboratorії, токарної, слюсарної, ливарної. В столярній майстерні було встановлено 5 верстатів і 24 верстаки, а на учнів було 774 набори інструментів. В слюсарно-токарній майстерні були встановлені діючі парові машина і казан, 21 верстат для обробки металу, напильників було 2303. В кузні учні працювали на п'яти ковадлах, чотирьох міхах. В столярній, слюсарній майстернях були майстри-практики, машиніст по обслуговуванню парових машин, коваль і два молотобійці.

Для роботи учнів в майстернях щорічно придбалось у великих кількостях "залізо різних сортів", сталь інструментальна сортова, чавун, мідь, олово, свинець і цинк у зливках, мідь сира десятками пудів. Отримувалися і окремі інструменти, мітчики, розгортки, ключі, кронциркулі, кліщі, струбанки, гладилки, кувалди, деталі машин.

Поєднання учбового корпусу з майстернями створювало певні незручності, оскільки "пристрій клозетів, майстерень і відсутність роздягалень заважали підтримувати чистоту приміщень і повітря", відзначав лікар Стебельський.

Іспити в училищі проходили в кінці травня. На них були присутні Почесний доглядач Лямін, член Опікунської Ради інженер Д.Д. Ремпель - власник металоліварного заводу.

У 1902 р. опікун училища В.І. Першин порушив перед міністерством народної освіти питання про створення електротехнічного класу. Дії В.І. Першина були на перспективу.

Училище давало високу професійно-технічну підготовку. З 1-го випуску в 1899 р. (79 учнів і 21 практикант) в Штейгерській училища поступило 3, на заводах і копальнях повігу працювали 14 чоловік, в Одеське училище мистецтв поступив 1 випускник. Як правило, випускники вже наперед були відомі власникам підприємств і копалень достатньою глибиною знань і технічної підготовки; тому рекомендацію педагогічної і Опікунської Ради попросили всього 5 випускників.

Педагоги і лікар Стебельський уважно стежили за здоров'ям учнів. За рік учні відвідали лікаря і земську амбулаторію у 840 випадках, ліки одержували безкоштовно в міській аптеці. В училищі на нещасні випадки була аптечка першої допомоги. Один учень помер в лікарні від запалення нирок. Найбільш часто учні хворіли на малярію (21 випадок), грипом і ГРЗ (31 випадок), гастритами (12 випадків), ревматизмом (8 випадків), було багато забить, порізів, опіків.

В училищі був жорсткий відбір учнів під час вступу. В 1901 р. з 71 охочих вступити 35 не були прийняті по слабих знаннях, був високий відсів - до 19% щорічно (за бажанням батьків і через неуспішність). На повторний курс було залишено з 119 учнів - 31.

Соціальний склад учнів - дітей торговців і ремісників - 40, службовців на фабриках і копальнях - 17, землевласників - 17, урядовців - 3, з мішан 31. Це ще раз підтверджує, що училище в соціальному плані орієнтувалося на підготовку кадрів для торговельно-промислової сфери. З числа учнів було 16 євреїв, 1 німець.

Проблеми, що виникли при прийомі учнів на початку ХХ ст., загострилися в 1908 р.: великий наплив, слабка підготовка випускників церковно-приходських шкіл. Міністр народної освіти фон Кауфман з 7 червня по 17 листопада 1908 р. розглядав клопотання Думи про відкриття підготовчого класу в ремісничому училищі. По Положенню про училища 1872 р. це було передбачено. Питання було передано в Державну Раду, бюджетну комісію III Державної Думи. Комісія вивчила питання по докладу депутата А.І. Куломзіна. Розрахунок показував, що на утримання підготовчого класу необхідно було 1,8 тис. рб. - з платні за навчання 300 рб., із зароблених училищем коштів - 600 рб., від Думи і земства - по 250 рб., від казначейства - 440 рб..

14 листопада 1908 р. Микола II наклав на Законі про відкриття підготовчого курсу в училищі резолюцію "Бути по сьому". Підготовчий клас мав наступний розклад: Закон Божий - 2 години, російська мова - 4 години, чистописання - 2 години, арифметика - 4 години, географія і історія - 2 години, малювання - 2 години, креслення - 2 години і щотижнева практика в майстерні - 18 годин.

8 січня 1908 р. Рада міністрів дозволила відпустити 46 тис. рб. на будівництво електротехнічного класу - лабораторії, 79 тисяч рублів - на

нову ливарну майстерню, 1,8 тис. рб. - на дві квартири для наглядача (класного керівника) і служителя, а також будівництво нових господарських споруд училища.

ШТЕЙГЕРСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

Потреби геології, геодезії та гірничої справи Донбасу вимагали підготовки кваліфікованих кадрів

Інспектор Лисичанської штайгерської Школи Курбановський у 1886 р. повідомив Зїзд промисловців Півдня Росії, що на утримання на рік виділено 15 тис.р., 40 учнів мали стипендії по 88 рб. та безкоштовне навчання. Платня за навчання складала 20 рб. на рік. Від Бахмутського земство 2 учня мали стипендії по 130 рб.

Всього учнів 87. Навчання тривало 3 роки.

Учні мали такі витрати: квартира 9р., чай і цукор 2р., прання білизни 1р., освітлення 25к., баня 40к., мило 20к. Одиг складався: 2 пари чобіт по 8р. на 2 роки, 3 блузи по 15р., картуз формений 2р., пальто 20р. на 4 роки, пасок форми 2р.

Склад учнів був таким: з місцевих селян 14, разночинець 1, духовний 1-з Лисичанська. З Бахмутського повіту селян 5, міщан 4, духовних 1.

З інших повітів Катеринославської губернії 11 учнів. З ВД 15, 9 козаків. З губерній Харківської 6, Таврійської 2 (серед них 2 дворянина), з Херсонської, Чернігівської, Київської, Орловської, Курської, Ковельської, Гродненської, Мінської, Могильовської, Волинської, Віленьської, Олонецької, Пермської від 1 до 5 учнів.

Учні часто дуже погано харчувалися, тому шукали приробітку-давали благодійні вистави.

Серед учнів були навіть іудеї; Самсон Штейн мав допомогу 20 р. за навчання, Меір Рубінштейн на їжу.

У 1887 р. промисловці Півдня пожертвували 1300 р. допомоги, які стали ссудами квартирновластникам.

Шкільна освіта при заводах мала такий вигляд:

Юзівка шкіл вчителів учнів витрати				
1904	6	28	1009	33613 р.
1907	8	39	729\499	47710 р.
1911	10	59	941\645	70407 р.
2 бібліотеки-читальні для дорослих				

Макіївка

1904	-	-	-	-
1908	1	6	213\180	6655 р.
1911	2	7	202\159	7689 р.

Торецьке (Єнакієве)

1904	-	-	-	-
1908	1	1	38\19	630 р.
1911	1	1	29\19	1600 р.

Костянтинівка

1904	1	2	18\21	1395 р.
1908	2	3	54\29	1358 р.
1911	2	3	54\45	1344 р.

Дружківка

1904	1	9	112\122	6500 р.
1907	2	17	450\170	11480 р.
1911	3	15	377\295	13162 р.

Бібліотека

Краматорськ

1904	1	3	45\48	1339 р.
1908	1	4	70\70	2400 р.
1911	1	4	97\88	2200 р.

Треба зазначити, що чисельність дітей у заводських школах росла повільно, з 1908 р. більшу частину вчителів стали складати жінки.

СІЛЬГОСПШКОЛА

Для підвищення сільськогосподарського виробництва в умовах посух півдня України Міністерство Державного майна в 1880 р. затвердило план створення кількох казенних господарств зразкових зрошувальних ділянок. В Катеринославській губернії для побудови гідротехнічних споруд одним із зручних місць були землі по обидва боки річок Кам'янки і Плотви, притоків річки Бахмут біля сіл Радивонівка та Черногорівка (ст. Яма з 1912 р.). Департамент землеробства і сільської промисловості по узгодженню з Міністерством майна в 1881 році передав 5250 десятин (2126 кв. сажнів) землі для новоутвореної Кам'янської зрошувальної дільниці. спочатку побудували житло, кухню, конюшні, складські приміщення. До осені 1881 р. було завершено зведення на річці Кам'янці водосховища об'ємом 3500 куб. сажнів води. Будівельні роботи виконувались з використанням ручної праці і живої тяглової сили (воли, коні). Це перше водоймище із побудованих в Катеринославській губернії. Вода самопливом по водопровідних каналах подавалася на поля площею 300 десятини. Нижньо-Кам'янське водосховище (став №1) було дослідно-показовою спорудою. Вгору на схід по річці Кам'янці спорудили Верхньо-Кам'янське водосховище (став №2). На річці Плотві

(впадає в річку Кам'янку) побудували Нижньо-Плотовинський став № 3, а вище по течії - став № 4. Площа водосховищ (всього було 5 ставків) займала 87 десятин (1200 кв. сажнів).

2 червня 1903 р. підполковник Новгородського піхотного полку топограф В.О. Городцов почав проведення археологічних досліджень Бахмутського повіту за дорученням Археологічної Комісії Імператорського історичного музею (Москва). У його особистих щоденниках залишився опис методики побудови водосховищ Кам'янської ділянки. Спочатку розчищалися яри до материка, поглиблювалися відкоси, під греблю копали 2 траншеї уперек глибиною у кілька сажнів. Ці траншеї до водопідпорного шару і затампоновувалися глиною. Під греблю 2 такі траншеї - зсередини водоймища та по довжині греблі. Греблі мали висоту у 18 сажнів, з утрамбованої глини, обсажені кущами та деревами. Надлишок води відводився спеціальною канавою поза гребель. Якщо було кам'яне дно, то створювали кілька каскадів-ям, щоб зменшити швидкість води. Городцов, як топограф, навіть намалював розріз греблі та план водосховища. Вода по каналах спрямовувалась на зрошувальні площі для поливу овочевих, кормових і зернових культур. На щедрих землях Кам'янської зрошувальної ділянки помітно підвищилась врожайність. В 1907 році з однієї десятини збирали озимини 189 пудів, ярих - 71 пуд. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, просо, соняшник. В садах росли яблуні, груші, вишні, сливи, смородина, малина, агрус.

Була відведена земля під розсадник-розплідник садових культур. Тут вирощувались саджанці декоративних дерев та кущів. Були також тваринницькі ферми. Помел борошна здійснювався паровим млином. Досить швидко господарство стало прибутковим. Вироблена високоякісна продукція продавалася не тільки в Бахмутському повіті, а і за його межами. Прибуток без оренди в 1907 р. склавши 31380 рб.

Катеронославське губернське земство у 1910 р. присудило малу золоту медаль Кам'янській зрошувальній ділянці за насіння зроби корки, арнаутки, озимої червоної остистої та проса метельчастого, від Виставкового Комітету малу срібну медаль за "за колекцію яблук промислових сортів, ...плодові та декоративні рослини" та 2 малі срібні медалі за йоркширських свиней та тропширських овець. При Кам'янській ділянці створили метеорологічну станцію з самопишучими приладами для спостереження у вищих шарах атмосфери, чашковий барометр, психрометри, гігрометр, голюграф, прилад Кнорре, годинник Едісона та інше. Згодом Кам'янська метеорологічна станція стала однією з кращих на Україні. Головна обсерваторія Росії направляла нові змійкові прилади на Кам'янську метеостанцію для дослідження, наладки, після чого ці прилади надсилались на метеостанції

інших губерній. Кам'янське господарство розвивалось інтенсивно. Для роботи в сільськогосподарському виробництві були потрібні спеціалісти. 27 липня 1907 р. Департамент Землеробства прийняв рішення відкрити у Кам'янці учбовий заклад. Розпочали роботи з проектування сільськогосподарської школи першого розряду, доступної для навчання нижчих прошарків населення. Інженер Дітеріке склав кошторис на будівлю Школи на 107 тис. рб.

Гласний земства лікар М.І. Новгородцев займався вибором місця будівництва. 7 квітня 1910 р. Управа розглянула та затвердила креслення будівель Ямської школи на 140 учнів. Департамент землеробства вимагав зміни проекту, даних про вартість будматеріалів та робітників.

25 квітня 1910 р. Управа вирішила мати 60 учнів.

У 1910 р. побудували триповерховий будинок - учбового корпусу. На перших двох поверхах розташовувалися аудиторії для зайняти. 3-й поверх - велика, простору актові зала. В 1911 р. новий навчальний заклад прийняв перших учнів, викладали досвідчені вчителі. Школярі, крім теоретичних знань, отримували практичні навички в Кам'янській зрошувальній ділянці. Після 3-річного навчання із агрошколи випускались кваліфіковані спеціалісти: агрономи, меліоратори, зоотехніки і вчителі для народних шкіл. Необхідна кількість випускників залишалась для роботи в Кам'янській ділянці.

У травні 1912 р. Департамент землеробства відпустив Бахмутському земству на розбудову Ямсько-Кам'янського училища субсидію 30 тис. рб. і на 1913 р. - 17,4 тис. рб. Були споруджені сільськогосподарські майстерні в 1914 р.

Керівником Воронцов, земство виділило 30 стипендій для учнів. Міністерство виділило 19 тис. рб., земство - 4500 рб., встановили оклад директору 2500 рб. в рік.

Школа мала 137 десятин землі, управляючим господарством був Г.П. Фіалковський, на 3 роки на підсобне г-во виділялося 15 тис. рб..

Одним з викладачів цього училища був Журавльов, серед перших учнів в 1914-1916 рр. - майбутній видатний український поет Володимир Сосюра.

Училище мало прекрасну бібліотеку - 130 книг, переданих Департаментом землеробства і Бахмутською земською Управою, дарованих М.М. Золотовим. В 1914 р. цією бібліотекою користувались 32 особи, було прочитано 634 книги. Бібліотека виписувала журнали "Сільський господар", "Хуторське господарство", "Хуторянин", "Хлібороб", "Південне господарство", "Бджільницьке життя", "Бджола". Селянам повіту було роздано до 1000 плакатів про сільгоспвиробництво (у тому числі О.Г. Гаршина "Про насіння для посіву і про смітні трави").

З М І С Т

Передмова.....	3
Вступ.....	4
Податкова система.....	4
Розвиток сільського господарства та переробки продукції.....	14
Торгівля.....	28
Комунальне господарство.....	34
Розвиток шляхів та зв'язку.....	35
Пожежна справа.....	49
Соляна промисловість.....	50
Виникнення вугільної промисловості.....	84
Металургія, машинобудування.....	89
Виробництво вогнетривів.....	97
Ртутне виробництво.....	110
Гасово-мастильні та хімічні товари.....	111
Поліграфічне виробництво.....	112
Виробництво будівельних матеріалів.....	114
Банківська та страхова справа.....	119
Технічна освіта.....	119
Штейгерське училище.....	128
Сільгоспшкола.....	129

Підписано до друку 27.09.2010 р.
Форма 60x90 1/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 6,81.
Тираж 200. Замовлення №2352.

Надруковано КП «Артемівська міська друкарня»
м. Артемівськ, вул. Петровського, 123.
Свідотство ДЦ №2 від 29.03.2000 р.

Видано в ТОВ «Видавництво «Друкарський двір».
84100, м. Слов'янськ, вул. Леніна, 47.

Свідотство про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3855 від 11.08.2010 р.

(впадає в
вище по те
87 десяти
2 ч
топограф
Бахмутсь
історично
методики
яри до ма
упоперек
затампон
та по дов
обсажден
канавою
ям, щоб з
розріз гр
зрошува
щедрих
врожайн
71 пуд. В
Всадах р
Б
Тут вир
тварин
Досить
продук
Прибут
Б
медаль
арнаут
Коміте
...плод
свиней
метеор
вищих
голіог
метеор
Росії н
дослід

